

גבריאל בירנבאום

עיונים בלשונו של עגנון אגב קריאה ב"אורח נטה ללון"

לשונו של הסופר ש"י עגנון ייחודית היא. סגנונו הוא הסגנון של לשון חז"ל והספרות הרבנית, אבל אין הוא מחקה את הלשון הזאת כמעשה קוף בעלמא. חידוש רב יש בלשונו. ראשית, עצם הבחירה לכתוב בסגנון הזה במאה העשרים היא מעשה נועז של חידוש. שנית, כמוראה במאמר, חומרי ספרות חז"ל והספרות הרבנית משמשים לעגנון מצע, והוא משתמש בהם לעיתים קרובות באופן מפתיע ובלתי-צפוי, והדבר ניכר בכל תחומי הלשון – התחביר, התצורה, אוצר המילים והסמנטיקה. על לשונו של עגנון נכתב לא מעט. מענייניו של המאמר הזה בפרטים: תופעות לשוניות מיוחדות – נדירות או חריגות – שרשמתי תוך כדי קריאה ברומן "אורח נטה ללון", והן נידונות כאן מבחינת ההיסטוריה שלהן בראי העברית שלנו. ממכלול הפרטים ומהשוואתם זה לזה אפשר לעמוד על ייחודה של לשון עגנון. נוסף על חידושי לשון של ממש שמצאנו ביצירה זו, הצבענו גם על חידושים בתחום התחביר והתצורה. גם התחקינו אחר יחסו של עגנון לחידושי לשון של אחרים ועל מידת שימושו בהם, ונתנו את דעתנו לשימושו המעניין במילים ובביטויים לועזיים.

רבות נכתב על לשונו הייחודית של ש"י עגנון,¹ וודאי עוד ייכתב. נדמה לי שהתכונה המעניינת והיחידתית ביותר בלשונו היא שמצד אחד סגנונה כולו ישן, ומהצד האחר – חדש.

מהצד האחד – כשאדם קורא טקסט של עגנון נדמה לו שהוא קורא מדרש קדום, חיבור מספרות היראים או שילוב של שניהם. מצד שני, במבט חודר יותר, החידוש ניכר. עצם הבחירה לכתוב במאה העשרים בסגנון ארכאי יש בו חידוש והעזה. אבל החידוש מתבטא בקווים לשוניים רבים, וגם בִּישָׁן עגנון משתמש באופן שונה מהצפוי ולעיתים מפתיע. על חלק מהתופעות האלה נעמוד במאמר הזה.

ענייניו של המאמר בפרטים: תופעות לשוניות מיוחדות – נדירות או חריגות – שרשמתי תוך כדי קריאה ברומן "אורח נטה ללון". ממכלול הפרטים ומהשוואתם זה לזה אפשר לעמוד על ייחודה של לשון עגנון.²

המהדורה הראשונה של הרומן יצאה בשנת 1938. להלן נכנה אותה "המהדורה הראשונה" או "מהדורת 1938". המהדורה השנייה הופיעה בשנת תש"י – 1950, והיא יסוד עיונו. מספרי העמודים הם לפי המהדורה הזאת.

כשנכתב "המאגר" או "מאגרנו" הכוונה למאגר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, שהיה לי לכלי עזר ממדרגה ראשונה בעיוני.

א. תחביר

1. התאם

המין הדקדוקי של שם העצם שלא כמקובל:

1 מתוך רבים מאוד אזכיר פה את ספריהם של יעקב מנצור ושל מורי פרופ' מנחם צבי קדרי (פרטיהם בביבליוגרפיה).

2 לפני כמה שנים כתבתי מאמר דומה אגב קריאה ב"תמול שלשום" (בירנבאום, תשע"ט). בתופעות שכתבתי עליהן שם לא אדון כאן – חוץ מבמקרים בודדים – גם אם הן נקרות ב"אורח נטה ללון".

* אלא ודאי מפני שמשקפיים אינן נזכרות בתורה (143) – שימוש זה, בהשפעת מינס של רוב אברי הגוף הזוגיים, נפוץ, כידוע, בדיבור בימינו, ונחשב ללא-תקני.³

* הקרקע מטויח (244) – ההתאם לזכר. במקרא אין אינדיקציה למין המילה קרקע. במשנה היא משמשת בהתאם לזכר בלבד.⁴ בספרות חז"ל שמחוץ למשנה – זכר ונקבה (למשל: "קרקע אינה נגזלת" [בבלי סוכה לא ע"א]).⁵ השימוש הנפוץ בעברית החדשה הוא כמין נקבה, ונראה שכך היה כבר לפני התחדשות הדיבור. כדרכו, בחר עגנון לכתוב שלא כמקובל.

* אם שרוח רע שמשחק בהם (271) – במאגרנו הביטוי בצורתו זו (להבדיל מרוח רעה השגורה) מתועד שלוש פעמים בספרות חז"ל. הוא מצוי בספרות הרבנית, בעיקר המאוחרת. הוא מתועד גם בספרות החדשה, לרבות אצל מנדלי. יש עוד היקריות בכתבי עגנון, אבל במקומות אחרים הוא נוקט לרוב רוח רעה.

* וישמרו עצמם מן הרוחות הרעים שמבקשים לידבק בהם (384) – ולא רוחות רעות כמקובל. הצירוף הזה מובא בנימוק המפורסם לנענוע הלולב: "מוליד ומביא - כדי לעצור רוחות רעות" (סוכה לז ע"ב). כמה חיבורים הלכתיים⁶ גורסים רוחות רעים. אולי מהם קיבל עגנון השראה לשימוש הזה.⁷

מקרה מיוחד:

* מי שרואה את באבטשי ואת לוליק מפקפק אם זו אחיו של זה או זה אחותה של זו (67) – מוזרות בהתאם. היינו מצפים, כמובן, למבנה הזה: אם זה אחיו של זה או זה אחותה של זה. ההיפוך הנועז נראה מכוער, כדי להתמיה ולהפתיע. כך גם במהדורה הראשונה.

ומקרים אחרים של התאם חריג:

* חיה אחת קטנה קיפוד שמה רץ בגנה שלפני הבית וטילטל בין זיפיו (268) – התאים את מין הפועל לקיפוד (הנמצא בתוך משפט הסגר) ולא לנושא הדקדוקי של המשפט – חיה.

* עשרה אינטש ומחצה (284) – השם הנמנה ביחיד, ולא ברבים כדרך העברית, כנראה בגלל היותו לועזי.⁸

* מעלה אחרת היה בנו (284) – במהדורת 1938: היתה, וייתכן שאין זו אלא פליטת קולמוס (או שגגת המדפיס).⁹

* וסיעה של תינוקות נאחזו בו (376) – הפועל מותאם לסומך ולא לגרעין הדקדוקי של הנושא – סיעה – שהוא שם קיבוצי.¹⁰

3 ויש לציין שאין אלה דברי המספר אלא דברי אחת הדמויות ברומן.

⁴ ראו אלקיים, תשמ"ג, עמ' 279.

5 על יד הלמה במילון ב"י צוין "ש"ז", ורק לפני המובאות מספרות חז"ל צוין "שזו"ני", אף על פי שמההיקריות במקרא אין ראיה למין.

6 החל בספר העיטור (המאה ה-12) ועד מנחת חינוך (המאה ה-19).

7 ויש לציין שב"פרויקט בן-יהודה" מתועדות כעשר היקריות של הצירוף רוחות רעים, רובן בחיבורים מהמאה העשרים (!).

8 השוו: החלטות האקדמיה בדקדוק: המזכירות המדעית, תשע"ד, עמ' 92, סעיף 4.3, ג, 2. ושימו לב שהוא נוקט אינטש אף על פי שבאירופה הייתה נהוגה השיטה העשורנית, כי הדברים מושמים בפי תייר, כנראה מארצות הברית.

9 אומנם הפועל היה נוטה להיות לא מותאם, לרוב כשהוא בא לפני הנושא, אבל לעיתים גם כשהוא בא אחריו; ראו Gesenius, 1910, עמ' 466–467; ואצל עגנון: מנצור, תשכ"ט, עמ' 79–80.

10 ראו ניתוח מדוקדק של הנושא הזה אצל מנצור, תשכ"ט, עמ' 68–74. והוא מזכיר דוגמה מעניינת שבה למילה סיעה: "סיעה של אילנות היתה ברחוב, שענפיהם מגיעים היו..." (עד הנה, עמ' 1) – שני התאמים, הפועל הראשון ביחיד (מותאם לסיעה), והשני ברבים (מותאם לענפיהם); ויש אצלו עוד כיוצא באלה.

ולוקח לי **מזונות רקובות** מן החנווני (422) – התואר עם צורך הרבות לשם זכרי, גרירה אחר צורך הרבים -**זו**. התופעה מצויה בחז"ל בהיקריות רבות למדיי, כגון: **אילנות טובות, מבואות מטונפות**.¹¹

התופעה התגברה בעברית המשוערבת, מעין **מאכלות אסורות, הכוחות המגיעות**.¹² ומצינו אצל הרמב"ם היקרות כזאת עם שם העצם **מזונות**: "פסקו לה **מזונות הראויות** לה" (רמב"ם, יד, אישות כא, יא).

ומעניין מאוד שבמהדורת 1938 כתב **מזונות רקובים** (!).

2. השימוש במילות היחס; ההצרכה

* ואחת מ**תה בשפעת**¹³ (137) – השימוש במילת היחס **ב- בשפעת**, ולא כפי שהיינו אומרים היום: **משפעת**, מכוון יותר על פי המקורות: לְהַמִּית אֹתִי... בְּצִמָּא (שמי' יז, ג); הַיֵּשֶׁב בְּעִיר הַזֹּאת יָמוּת בְּחָרֵב וּבְרָעַב וּבְדָבָר (יר' כא, ט); מִי חָיָה וּמִי יָמוּת... מִי בַחֲרָב... מִי בָרַעַב וּמִי בַצִּמָּא מִי בָרַעַשׁ וּמִי בַמִּגָּפָה (תפילת "ותנה תוקף")¹⁴.

* והשמים שכחו **רחמים מן** הבריות (162) – לפנינו מבנה תחבירי חריג (גלגול של "שכחו מלרחם על הבריות"?). הוא מבוסס על המדרש על הפסוק באיוב כד, ב: "שִׁפְּחָהּ רַחֵם מִתְּקוּ רַחֵם... – "הן שכחו רחמן מן הבריות אף הקב"ה שיכח רחמיו מהם" (בראשית רבה לג, ה).¹⁵

* **מחייך** אתה בי!... מימי לא **חייכתי** ביהודי. אם **לחייך**, **נחייך** באותם שרואים את עולם התוהו... ולא **נחייך** ביהודי (191) – במשמעות של 'צחק עלי'.

הפועל, בהצרכת **ב-**, שאול מארמית: "**מייחך** קא **מחייכת** ביי" (סנהדרין כו ע"ב).¹⁶ **חייך** אינו מצוי בעברית של חז"ל (בן-יהודה [תרס"ט–תשי"ט] מביא דוגמה אחת ממדרש מאוחר). במאגר יש שתי היקריות בפיוט. בעברית החדשה התייחד הפועל ל'צחוק קל', smile. (האם השפיע צליל המילה ביידיש – שמייכעל – על בחירת המילה?).

עגנון משתמש במילה שימוש בבואה כמשמעותה בארמית ובהצרכת **ב-** (חידוש שלו?). יש עוד כמה היקריות כאלה בכתביו.

יש אצלו גם השימוש המודרני, כפועל עומד: "קיימצה צירל שפתה העליונה ו**חייכה** לעצמה" (סיפור פשוט, על כפות המנעול, עמ' קי).

* אמת שהתינוקות **מתגעגעים** על ארץ ישראל - - - אף היא **מתגעגעת** קצת על ארץ ישראל (עמ' 195); **געגועים** על הארץ ועל חבריו (207) – בהצרכת **על**. היום מקובל **התגעגע ל-או אל**.

הפועל **התגעגע** במשמעות הזאת מאוחר, וגזרוהו משם העצם **געגע**, המתועד החל בתלמוד הבבלי. הפועל מתועד במאגר רק מסוף המאה השמונה-עשרה, גם בהצרכת **אל ו-ל**. ביי מגדיר¹⁷ את המשמעות הזאת של הפועל: "הַתְּגַעְגַע לַפְלוֹנִי, הִיָּה לוֹ גַעְגּוּעִים וְכֻלּוֹת הַנֶּפֶשׁ אֵלָיו"; והוא מביא

11 ראו בהרחבה אצל שרביט, תשנ"ט, עמ' 123.

12 וראו על התופעה אצל גושן-גוטשטיין, תשס"ו, עמ' 79. הוא מעיר שאין לראות בה השפעת הערבית.

13 על עצם השימוש במילה המחודשת הזאת ראו להלן, סעיף ה.

14 ראו אהרנוביץ, תשל"ט, עמ' 154–155.

15 אני מודה לפרופ' מאיה פרוכטמן על שהפנתה אותי למדרש הזה. **שכח מן-**, הרווח בדיבור גם אצלנו,

הוא בבואה של **פארגעסן פון-** ביידיש.

16 סינכרונית שורשו חייך (או חו"ך). על התפתחותו ההיסטורית של הפועל ראו קוטשר, תשפג², עמ' 118–

119.

17 אין זו הגדרה במובן המוקפד של המילה.

מובאה מרבנו בחיי בן אשר [המאה ה-13–14] בהצרכת ל-. אבל רוב ההיקרויות בספרות הרבנית מאוחרות.

עגנון, כמנדלי ואחד-העם לפניו, נקט הצרכת על, על פי געגועים על שבחז"ל, כגון: "בתינוק שיש לו געגועין על אביו" (סנהדרין קמא ע"ב).

* אתה החייט הלוא תצביע עלי בבחירות (248) – בהצרכת על. היום משתמשים למשמעות הזאת בהצביע ל-, או בעד.

בספרות חז"ל יש הצבעה בהקשר של פיס או גורל. המשמעות 'עמד למניין להביע דעתו בעד הצעה שדונה או בעד מועמד בבחירות' (מילון ב"ל) היא מאוחרת. במאגר המילון ההיסטורי אין עדיין היקרויות של הצביע במשמעות הזאת.

3. סדר המילים

כידוע, בעברית הקלסית בפסוקית משועבדת שנואה פועל בעבר או בעתיד יקדם הנשוא לנושא. עגנון סוטה לעיתים מהסדר הזה.¹⁸ לא הצלחתי למצוא התניה לסטייה מהסדר הרגיל.¹⁹

* בשתי השבטות הללו שהקיפיטשיניצי שהה בשבוש ערך שולחן בבית מדרשו של הרב (187) – הסדר הראוי: "ששהה הקיפיטשיניצי בשבוש".

* ומפני שישראל היו טרודים באותה שעה ולא הספיקו לבקש רחמים עליו (246) – הסדר הראוי: "ומפני שהיו ישראל..."

* בראשונה כשהעולם עמד על התורה... (301) – הסדר הראוי: "בראשונה כשעמד העולם...".

* הקולר שאדרתי היתה תלויה עליו מזדקר ומבהיק (370) – הסדר הראוי: "הקולר שהיתה אדרתי תלויה עליו...".

4. שונות

* אפשר שבשמים ממעל נראה עורב או בן עורב, על הארץ למטה לא נראה אלא אני (172) – תופעה מעניינת של גרירה (מכוונת; חזרה על המילה נראה בפסוקית הקודמת), במקום "לא נראיתי".²⁰

* היכן כאן נקימה והיכן כאן נטירה? (253) – לא חש לתיקוני המתקנים, כאילו יש כאן כפילות מיותרת.²¹ מצאתי את הביטוי בתשובות הלכתיות מהמאה העשרים. ונמצא גם אצל סופרים כדרוויאנוב, גנסיך, בארון, שופמן, שטיינמן ויזהר.

* אני הוא זה שמשכתי אנשים אחרי לארץ ישראל וטעיתי (88) – במקורות אין זה במשפטים כאלה: "אני הוא שאמרתי לעולם דיי" (חגיגה יב ע"א); "אתה הוא שהקטירו אבותינו לפניך את קטרת הסמים" (תפילת "אין כאלוהינו"). הוספת המילה זה נחשבת ללא-תקנית.²²

18 מבנה משפט כזה נחשב לא-תקני, ועורכי הלשון מתקנים משפטים הכתובים כך.
19 ראו גם מנצור, תשכ"ט, עמ' 118–119. וראו גם את הדוגמאות שהבאתי במאמרי: בירנבאום, תשע"ט, עמ' 32–33.

20 המשפט הוא בזמן עבר.

21 ראו בהט ורון, תשל"ג, עמ' 174. וראו גם מנצור, תשכ"ט, עמ' 234–235.

22 ראו החלטות האקדמיה בדקדוק: המזכירות המדעית, תשע"ד, עמ' 94.

ב. תצורה

1. הפועל

בניין קל

* כשחזר **נוצח** מן המלחמה (8) – בספרות חז"ל יש הרבה יותר היקרויות של הפועל הזה בבניין פיעל מבבניין קל. עגנון בחר להשתמש בצורה הנדירה.

* אם חכמים אתם בואו ו**תירצו** לי (135) – כך גם במהדורה הראשונה. כמובן, צורת הציווי הייתה צריכה להיות **תִּרְצוּ**. אין לי הסבר.²³

* **סעוד** עמנו, **סעוד** עמנו (206); שמא יבוא ו**יסעוד** (355 ועוד); **יטעום** מר? (367) – במשקל **אפעול**, כפי שרווח בלי"ח בפועלי ע"ג.²⁴

* **באתה** אשה אחת (214) – על דרך לשון חכמים, בצד **באה ובאת**. הצורה אינה מוכרת לדובר המצוי, אבל נמצאת לא מעט גם בדפוסים של ספרות חז"ל, והיא תוצאת קונטמינציה (עירוב) של **בָּאָה** עם **בָּאת**.

* יחידה היא ו**רוצית** (245); אם צמוקים את **רוצית** בואי ואתן לך (270) – וב"ימים נוראים" כתב: "וואם היא **רוצית** לעשות נר בשביל עצמה הרשות בידה" (עמ' רג; לא מצוין מקור, ונראה שאלה דברי עגנון).

במאגר מצאתי צורה אחת כזאת של בינוני נקבה מגזרת ל"י (על דרך ל"א), בכ"י וטיקן 11 למסכת קידושין, בציטוט המשנה בסוטה ד, א: "והתנן ארוסה ושומרת יבם לא **שותת** ולא נוטל' כתובה" (כז ע"ב).²⁵

בדפוסים כמה מדרשים (רות זוטא, מדרש אגדה על בראשית [מהדורת בובר]) נמצאות כמה היקרויות של פעלים כאלה. בספרות הרבנית המאוחרת יש הרבה מאוד היקרויות גם של **רוצית** וגם של פעלים אחרים בתצורה הזאת, כגון: אופית, בוכית, זוכית, לוקית, קונית, רואית, שותית.

* **צן** הדם והוצן הגוף (373) – הפועל **צן** (צנין, קל) מתועד פעם אחת בלבד במאגר:²⁶ "מה האש כל המשתמש בה חס לו, פרש המנה, **צן** לו" (מכילתא דברים, לג, ב). זו דוגמה נוספת לחיבתו של עגנון לצורות נדירות ולמיומנותו למצוא אותן.²⁷

* לבי מתמלא אהבה וחיבה אפילו לעסקיהם **הזלים** של ישראל (412) – צורת בינוני נדירה מן זו"ל, במשמעות 'זול, בזוי'. מצאנו שימוש בה גם ב"סיפור פשוט": "כחבורה של **זלין**" (עמ' לח).

מילון ב"י מביא לשימוש בה מובאה אחת בלבד מפירוש רש"י לתלמוד. אבל על פי המילון ההיסטורי יש היקרויות ספורות גם בספרות חז"ל, שיכלו גם הן לשמש השראה לעגנון: "אין בן דוד בא עד שתכלה מלכות **הזלה** מישראל" (סנהדרין צח ע"א); "מעשה בחבורה אחת של **זלין** שהיו יושבין ושותים יין" (במדבר רבה י, ח).

וקדמו לעגנון בשימוש (מועט) בצורה הזאת סופרים כמו אחד העם וברנר.

23 בפיוט יש דוגמאות ספורות לפעלים בתר"ץ קל. ב"י מביא שימוש של בעל "שבלי הלקט" (המאה ה-13) בבינוני הפועל של קל. אין באלה הסבר לני"ל.

24 הנמן, תש"ס, עמ' 104–105.

25 במשנה עצמה, בכ"י קאופמן ובכתבי יד אחרים, הגרסה היא, כמובן, **שותה**. הדפוסים גורסים כאן **שותות**.
26 יש בספרות חז"ל כמה היקרויות של הפועל בעבר על דרך השלמים.

27 במאגר המילון ההיסטורי המובאה הזאת היא על פי כ"י נחום, חולון. עגנון, כמובן, לא יכול להכיר את המקור הזה. נראה שמצא את הפועל הזה בספר: הופמן, תרס"ח, עמ' 211, או באחת ממהדורות המדרש הגדול.

בניין נפעל

* ספרים **שנאבדו** (15) – בעברית הקלסית השימוש הנפוץ של אב"ד במשמעות הזאת הוא בבניין קל. במקרא אין נפעל כלל. בספרות חז"ל יש היקרויות מעטות בלשון האמוראים בלבד. לעומת זאת בספרות הרבנית השימוש בנפעל נפוץ מאוד.

* על העלובים שכל ימיהם הם **נחרפים** (67) – לפי ההקשר המשמעות היא 'מבוזים, נתונים בחרפה'. שמא יש לראות בו פועל דנומינטיבי מן **חרפה**.²⁸ במילונים אין נפעל מן חר"ף זה.²⁹ במאגרנו רק ארבע היקרויות בנפעל, שתיים מהן בפיוט הקדום, במשמעות הזאת.

* אבל פעמים עינו של אדם **נינוחית** על עלה שבאילן (277) – צורות נו"ח בנפעל מתועדות בלשון חז"ל בספרות האמוראים, אבל הצורה הזאת (כדוגמת **נדוּחַת**, לעיתים בכתוב **נידוּחית**) אינה מתועדת, וגם בספרות הרבנית לא מצאתיה. בכתבי עגנון היא מופיעה לפחות עוד שבע פעמים.³⁰

* כשנגלתה עלי אותה אשה **נרכן** ראשי מאליו (318) – הפועל בבניין הזה מתועד במאגרנו פעם אחת בלבד, בפיוט לסדר העבודה של רב סעדיה גאון (והוא התייעוד היחיד המובא גם במילון בן-יהודה). לא מן הנמנע שהכיר עגנון את הפיוט הזה,³¹ וממנו שאב את המילה הזאת; אבל ייתכן שחידשה מדעתו.

בניין פיעל

* ידי **ריתתה** על לבי כשם שלבי **ריתת** בידי (7) – פועל נדיר יחסית, שמשמעותו 'רעד, רטט'. בספרות חז"ל הוא מתועד בעיקר בלשון האמוראים, ובעיקר בבינוני.³² יש היקרויות רבות יחסית של הפועל אצל ביאליק והזו; אצל שניהם יש מעט גם בזמן עבר. אפשר לומר שהשימוש בפועל הזה בזמן עבר הוא חידוש של סופרי העת החדשה.

הוא **מטאט** את הרצפה (130; ועוד הרבה) – במאגרנו 19 היקרויות של טא"ט בפיעל, החל בפיוט הקדום, ונמצא גם בכתבי רס"ג ובספרות הקראים. בחלק מההיקרויות אפשר שזה הפועל **טָאָטָא**, בהתערערות האל"ף השנייה.³³

לעומת זאת, יש 89 היקרויות של טאט"א בפיעל (כמובן, על פי ההיקרות היחידה במקרא בישעיהו יד, כג) – הרבה בפיוט ובספרות החדשה, וכמובן, זו הצורה המקובלת היום.

ומצאנו אצל עגנון גם את שם הפעולה: "על **טיאוט** החצר והוצאת האשפה ממונים מטאטאי הרחובות" (בחנותו של מר לובלין [1974], עמ' 8).

במילון בן-יהודה שתי מובאות ל**טָאָטָא** מפירוש רש"י לנביאים.

גם כאן בחר עגנון בצורה הנדירה.

28 כמובן, הפעלים **חרף** ו**חרף** מתועדים.

29 יש כמה שורשי חר"ף הומונימיים. כמובן, "שפחה נחרפת" (וי"ט, כ) אינה עניין לכאן.
30 בפרויקט בן-יהודה מצאתי שתי היקרויות בלבד, מהמאה העשרים, של אהרן אמיר ואילת נגב. ייתכן שהושפעו מעגנון.

31 אומנם סידור רס"ג בעריכת דודזון, אסף ויואל הופיע רק בשנת תש"א, שלוש שנים אחרי שיצאה המהדורה הראשונה של "אורח נטה", אבל סדר העבודה לרס"ג הודפס כבר בשנת תרס"ז (1856; ראו דודזון, י, אסף, ש' ויואל י', תש"א, עמ' 9), ומשם היה עגנון יכול להכירו.

32 בערך **רתת** במילון ב"י אין אפילו היקרות אחת בזמן עבר. מאגרנו, המבוסס על כתבי יד, מתעד שבע היקרויות בעבר. סביר שעיונו ולימודו של עגנון היה בדרך כלל בדפוסים המקובלים.

33 כגון **טאטתם** (יוסף ברי' ניסן); אפשר שהתכוון הפייטן ל**טָאָטָתָם** (מן טא"ט) או ל**טָאָטָתָם**, **טָאָטָתָם** (מן טאט"א).

כידוע פעלים רבים שבמקרא שימשו בבניין קל עברו לשמש בלי"ח בבניין פיעל בלא הבדל במשמעות, כגון הלך – הילך, בזה – ביזה, עבר – עיבר וכד'.³⁴ במקרים רבים עגנון מאמץ את צורת הפיעל על דרך ל"ח, שלא כדרך המקרא ושלא כדרך העברית החדשה:

* **שיאלתי** עליו את אנשי בית המדרש (154) – במקרא שתי היקריות בפיעל, בשמואל ב' (במשמעות 'לשאול עצה, לחקור') ובתהילים ('לחזר על הפתחים'). יש מעט היקריות בחז"ל, כגון: "מגיד שהיה פרעה מחזיר ומשאל איכן משה שרוי?" (מכילתא, פסחא [בוא], פרשה יג < 44 – בהקשר דומה לזה שלפנינו) וגם בספרות הגאונים.

* ומה קרולקה משרתת המלון **שבילשה** כל התיבות (174) – בספרות חז"ל הפועל הזה משמש בבניין קל בלבד. במאגר יש שתי דוגמאות מימי הביניים לפיעל, אחת מהן מהרמב"ם: "ומבלשין את כל העזרה" (יד, תמידין ומוספין, ו, א).³⁵

לעגנון יש היקריות גם ב"סיפור פשוט": **כבר בילשו** את העיר (ריח). ונראה שנקט כך בעקבות הרמב"ם.

* אפשר **נרקד** עמה הור"ה [=הזרה, שם הריקוד; יושם לב לגרשיים.] (204) – הכתיב כך גם במהדורת 1938, לכן לא נראה שיש כאן השמטת הוי"ו, אלא שימוש מכוון בבניין פיעל על דרך ל"ח.³⁶

* **משמר** הוא עלי שלא אתעה (213) – בפיעל, כדרך ל"ח. אבל מייד בהמשך: "מי אני שעשאוני **שומר** על אדוני". כאן תפס את המילה כשם עצם.

* שכנותיה שבשוק לא **דיחקו** את רגליה (221) – במאגר יש שלוש היקריות של דח"ק בפיעל בספרות חז"ל, אבל לא בביטוי הזה (בביטוי הזה, לפי המאגר, השימוש בבניין קל בלבד). הזו הרבה להשתמש **בדיחק**.

* וכשחינך אבא את ביתו (249) – בפיעל, כדרך ל"ח: "בנה בית וחינכו" (סוטה ה, ד; כך בק. בדפוס אשכול של המשנה ניקדו וְחִנְכוּ); "שאין מחנכים את מזבח הזהב אלא בקטרת הסמים" (מנחות ד, ד; כך גם בדפוסים).

* **וביצענו** על הפת (262) – לכאורה הלך כאן בדרך לשון חז"ל, במעבר מקל לפיעל. אבל בפועל הזה (במשמעות הזאת) לא מצאתי תיעוד לשימוש בפיעל, לא בכתבי היד ולא בדפוסים.³⁷

* הרוח שנישבה בין הקמה (353; וכן ב-366) – כך בפיעל, על דרך ל"ח, ולא בקל.³⁸

בניין נתפעל

* **נתמאס** עליו על בן אבי לחזר כסוכן (294) – במאגר נמצאת היקריות אחת בלבד של מא"ס בהתפעל, בפיוט הקדום. ב"י אינו מביאו כלל. אבן-שושן (תשכ"ו–תש"ל) מביא תיעוד מספר הערוך ומובאה מעגנון וגם מסדן ומיזהר (שמא הושפעו מעגנון?).³⁹

³⁴ ראו, למשל, ילון, תשכ"ד, עמ' 160 ואילך; בן-חיים, תשי"ח, עמ' 236–242; בנדויד, תשכ"ז–תשל"א, עמ' 482.

³⁵ אבל הביטוי המקביל במשנה הוא בקל: "לבלוש את העזרה" (מידות א, ז).

³⁶ וכבר במקרא: "המלך דויד מְרַקֵּד" (דהי"א טו, כט).

³⁷ מצאתי היקריות יחידה בפיוט של משה בן קלונימוס (המאה ה-11).

³⁸ במקרא הפועל הזה מופיע פעם אחת בלבד, בבניין קל (ישעיהו מ, ז). גם בספרות חז"ל יש היקריות רבות למדיי בבניין קל, אבל ההיקריות בפיעל רבות יותר.

³⁹ על חיבתו היתרה לבניין התפעל (נתפעל) ראו ויס, 1982, עמ' 91–92.

בניין הפעיל

* שכל זמן שאדם שרוי בעולם הזה הרי הוא יכול להקנות לו מצוות ומעשים טובים (96) – הפעיל במשמעות של קל. אומנם התופעה של מעבר מבניין קל במקרא להפעיל בל"ח ידועה,⁴⁰ אבל לא מצאנו אותה בפועל הזה. בהסתכלות אחרת: אולי להקנות כאן הוא פועל יוצא במשמעותו הרגילה, והשתמש בכינוי לו במקום בכינוי החוזר לעצמו (השוו, למשל: "אין אדם חוטא ולא לו" [קידושין סג ע"ב]).

* ושפתותיהם של לומדי תורה מרחישות (113) – בהשראת מאמר חז"ל: "כיון שאומרין דבר הלכה מפיהם של צדיקים שפתותיהן מרחשות עמהן בקבר" (ירושלמי, שקלים ב, ה <מז ע"א>) – כך שגור, מְרַחֵשׁוֹת בפועל. עגנון, כדרכו, בחר בצורה הנדירה, בהפעיל, אף היא בירושלמי: "הא כיצד? מרחיש בשפתותיו... מיכן שהוא צריך להרחיש בשפתותיו (ירושלמי, ברכות ד, א <ז ע"א>).

בניין הופעל

* שרוב הבתים היו מהוסקים... אינם מהוסקים (154; וכן 238) – מצאתי היקרות אחת של הצורה הזאת: "וכן צריכין לזוהר שלא יהא הבית מהוסק וחם" (קיצור שולחן ערוך קי, ג [המאה ה-19]). יש כאן מעין החיאה של ה"א התחילית של הופעל, על דרך הפועל מְהַקְצָעוֹת (יח' מו, כב). מורשת מונה את המילה בין חידושי עגנון.⁴¹ הוא רואה בזה גזירה משם העצם הַסָּקָה.⁴²

2. שם העצם

אַרְדִּיכָל: משל לארדיכל (100) – עגנון בחר בצורה המקורית של המילה.⁴³ בצורתה הנפוצה – אדריכל – חל שיכול עיצורים. הצורה המקורית נמצאת בכתבי היד ומעט גם בדפוס הירושלמי ובראשית רבה.

בָּצָה: לייבש את הבצאות (282; וכן 283, 331) – נראה שהצורה הזאת על פי המילה בְּצִאתָיו (יחזקאל מז, יא), הכתובה כך.⁴⁴ היא נמצאת בכתבי סופרי תקופת ההשכלה ושלאחריה, ויש עוד אצל עגנון.⁴⁵ נראה שלפחות מקצתם הגו בְּצִאוֹת, וזו הגייה (מוטעית) על פי הכתיב (spelling pronunciation).⁴⁶ גִּלְם (גוֹלָם): גולמים (61, פעמיים); וגם להלן.

בספרות הרבנית האשכנזית המאוחרת צורת הריבוי הזאת שכיחה, ונראה שצורת היחיד שעמדה לנגד עיניהם היא גוֹלָם. בכמה סידורים אשכנזיים⁴⁷ אכן נדפס כך במסכת אבות שבהם (ה, ז).⁴⁸

40 ראו את מאמרו המקיף של מורשת, תש"י. ואין הוא מונה את הפועל משורש קנ"י.

41 אבל ראו את המובאה לעיל מקיצור שולחן ערוך.

42 מורשת, תש"יח, עמ' 79, הערה 27. את הצעתו הראשונה שם לא הבנתי. במילון אבן-שושן, תשכ"ו–תש"ל, נמצא הערך מְהַסֵּק, והמובאה היחידה היא מעגנון. על הגיזרון הוא כותב "מן הסק", וזה תמוה למדי; הרי אין שורש כזה, וא"ש עצמו לא הביאו. טיפולו של כנעני, תש"ד–תשמ"ט, במילה תמוה עוד יותר: (אף) הוא מניח שורש ה"סיק, ובערך הַסֵּק הוא מציין שבניינו פועל (! וכך ניתח גם מורשת שם, אולי בעקבותיו). כל מובאותיו מעגנון.

43 מארמית ששאלה מאכדית; ראו Sokoloff, 2002, עמ' 164.

44 זו צורת הקרי. הכתיב על פי המסורה: בְּצִאתו.

45 ראו מורשת, תש"יח, עמ' 98.

46 אבל בכתבי מנדלי המילה מנוקדת כמה פעמים בְּצִאת, ולפי זה קרא כפי הניקוד במקרא.

47 מאלה שהיו נפוצים גם בארץ קודם שבאו לעולם הסידורים ה"מתוקנים" כמו "רינת ישראל" ו"קורן".

48 למשל: סידור "בית יעקב" לר' יעקב עמדין; בשתי מהדורות של סידור "תהלת ה"י" של חב"ד שראיתי מנוקד גִּלְם.

חַפּוּרָה : וערימות ערימות של עפר נתגעשו ונתגלגלו לתוך **החפורה** (38) – זו דוגמה מובהקת לחיבתו של עגנון לצורות לשון נדירות וגם לנטייתו לגיוון. הצורה **חפורה** (= 'חפירה, בור'⁴⁹) מתועדת במקום אחד בספרות חז"ל (בבלי, יבמות קכ"א ע"א) בשתי היקרויות. כך בדפוס וילנא וכך בכמה כתבי יד.⁵⁰ במשפט הקודם לזה כתב: **חפירת** הגייסות.

מְחַזָּה : כמו **במחזאות** ראיתי את עצמי יושב... (335) – צורת ריבוי מיוחדת; ובצורה זו נמצאת המילה פעמיים ב"סיפור פשוט". לא מצאתי תיעוד לריבוי כזה במילה הזאת במקום אחר,⁵¹ ושמה יצרה כאנלוגיה ל**משתאות**, **מקוואות** וכד'.

מְקַטְרֵת, **מְקַטְרֵת** : ומשימים אותם **במקטרת**, ואין חילוק היכן נעשתה **המקטורת** (64) – האם הגיוון מכוון? במהדורת 1938 נדפס **מקטרת** בשתי ההיקרויות; ובעמ' 67 אצלנו: **מקטרתו**.⁵² **מְשַׁחֵק** : כגון אותם שעושים טיאטראות⁵³ **ומשחקאות**... שרוב **המשחקאות** עשויים בכח הדמיון הפשוט (109; וכך גם 110) –

המילה בצורת הריבוי הזאת⁵⁴ היא חידושו של עגנון, אולי גרירה מן **טיאטראות**.⁵⁵ אולי רצה להבדילו מהמילה בריבוי המקובל, ולייחד את המילה בריבוי הזה למשמעות 'הצגות, מחזות'! **עוֹרָה** : אין אדם מתכסה **בעורה** בלבד... ליקח לו **עורה**... ליקח לו **עורה** (46) = 'עור'. המילה הזאת אינה מובאת כערך במילון ההיסטורי.

מילון בן-יהודה מביא את הערך **עוֹרָה** ומסמנו כשייך לימי הביניים. יש מובאה אחת בלבד, בלתי מזהה, והיא מצוטטת מ-QGID.⁵⁶ ונראה שהמילה יוחדה למשמעות 'עור מעובד' (leather), להבדיל מעור, שהוא חלק מגוף בעל החיים או האדם (skin).

אבן-שושן וכןעני (תש"ך-תשמ"ט) מביאים את המילה עם מובאות מעגנון בלבד.

עֲבוּט : בית העיבוט (139) – מהמילה **עֲבוּט** = משכון. את הצורה **עֲבוּט** לא מצאתי במילונים, וגם במאגרנו לא הובא כערך.⁵⁷

קְרִירָה : **קְרִירוֹת** [= קְרִירוֹת] שבעירנו גדולות (43); **הקְרִירוֹת** הגדולות שנתפרסמה בהן עירנו (153) – המילה **קְרִירָה** מתועדת החל במאה ה-17, אבל לרוב במשמעות שם פעולה: קירור. במשמעות 'קור, מזג אוויר קר', כמו לפנינו, מצאנו אצל כמה סופרים מתקופת ההשכלה, כגון: "ואין להם **קְרִירוֹת** גדולות בחורף, ובקיץ לא יחס מאד" (לינדא, תקמ"ט א, דף קמח ע"א). וכבר מנה מורשת כמה מקרים שבהם העדיף עגנון לשקול שמות במשקל **קְטִילָה** במקום **קְטִילוֹת**, משקלם המקובל.⁵⁸

49 ואין לערבבו עם ההומונים **חפורה** = 'תבואה ירוקה'. ראו מילון בן-יהודה בערכיהם.

50 בכתבי יד אחרים, לרבות במסירה שבמאגרנו, הגרסה היא **חפירה**.

51 וראו גם: מורשת, תשל"ח, עמ' 98.

52 בצורה **מקטורת** – בצד **מקטרת** – השתמשו חלק מסופרינו לפחות עד מחצית המאה העשרים.

53 בכתבי הזה, ומצוי בחז"ל. אבל את היחיד כתב **טיאטרון**.

⁵⁴ ראשיתו של צורך הריבוי הזה במילים שאולות שהסתיימו בתנועה (כגון טבלאות), מהן עבר גם למילים שאולות שהסתיימו בעיצור (מעין פנקסאות), ואחר כך הוסף גם למילים עבריות (ראו סגל, תרצ"ו, עמ' 93–94). וראו לעיל על **משחקאות**.

55 וראו על **מחזאות**, לעיל בפרק זה.

56 Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland. על פי מראה המקום מתברר שהמחבר הוא שלמה בן שמעון, בן המאה ה-12.

57 ואין גם פעלים בפיעל משורש עב"ט. במילון אבן-שושן יש ערך **עֲבוּט**, אבל במשמעות אחרת (מן ב. עבט).

58 מורשת, תשל"ח, עמ' 99–100.

3. שם התואר

עירוני-עירני: ועירוניים ועירוניות נכנסו ובאו... והעירוניות נדחקו (7) – שתי הצורות קיימות בספרות חז"ל בכמה היקרויות. האם יש כאן גיוון בכוונה תחילה?
 זקנה צנומה וגבוהית כבת שבעים ויותר (310); בלונדינית זקופית⁵⁹ ומלאה עם עיניים טובות (390) – גבוהית – לצורה הזאת של שם התואר (במקום גבוהה) נמצא תיעוד אחד בלבד (!) בספרות חז"ל, אומנם מפורסם למדיי: "אמר ריש-לקיש: גבוה לא ישא גבוהית שמא יצא תורן" (בכורות מה ע"ב). היא הייתה חביבה מאוד על עגנון: על פי מאגרנו נמצאו בכתביו לא פחות מ-21 היקרויות. והשתמשו בה לעיתים גם סופרים בני זמננו ממש, כמו אהרן אמיר ושולמית הראבן (וסביר שהושפעו מעגנון). זקופית – בכתבי עגנון נמצאו עוד שלוש היקרויות של המילה.⁶⁰ אין הוא מחדשה; ב"תולדות הטבע" של מנדלי (אברמויץ, תרכ"ב-תרל"ג) מצאנו שלוש היקרויות שלה.⁶¹ סביר שיש כאן השפעת הצורה גבוהית.
 ומצאנו אצל עגנון נמוכית (עד הנה, עמ' קב), ונראה שזה אכן חידושו;⁶² וגם צנומית⁶³ (שירה, עמ' 491; בסמוך למילה גבוהית).

4. מילות

* גלל כן סגרתיו (239, פעמיים, ועוד הרבה) – מקור השימוש הזה – השמטת בי"ת של בגלל – הוא בבבלי: "לחם גלל תודה ואין תודה גלל לחם" (פסחים יג ע"ב; ועוד פעמיים בבבלי). הביטוי גלל כן נמצא בפיט מהמאה ה-11;⁶⁴ אבל פשט שימושו בספרות הרבנית המאוחרת. כמוראה לעיל חיבב עגנון את הביטוי – בספרנו הוא נקרה שש פעמים לפחות, ויש הרבה גם ביצירותיו האחרות. גם הזו הרבה להשתמש בו. אבינרי ראה בו שימוש מוטעה.⁶⁵

ג. אוצר המילים; סמנטיקה

1. פעלים

אח"ז, האחז את האש: אלא גפרורים שבה אינם מאחיזים את האש (355) – הפועל נדיר מאוד בספרות חז"ל; הוא נקרה פעם אחת במשנה, בצירוף הזה עצמו: "ומאחיזין את האור" (שבת א, יא) ופעם אחת בירושלמי בציטוט מהמשנה הזאת.⁶⁶

59 במהדורה הראשונה (1938) כתב זקופה; נראה שהמגמה לתור אחר צורות נדירות התגברה אצלו במשך השנים.

60 ומעניין שבשלוש מהן – לרבות זו שלפנינו – התואר הזה מופיע בסמוך לתואר בלונדינית.

61 אחת בנקבה, כמו המילה הנדונה, ופעמיים בזכר – זקופי.

62 כנעני מביא את הערך נמוכית, ותיעודו מעגנון בלבד.

63 לא הובאה במילונים כלל.

64 יוצר לשבת חנוכה מאת יוסף בן שלמה מקרקסונה.

65 אבינרי, תשכ"ג, עמ' 97-98. לדעתו גלל במימרה שהובאה לעיל היא שם עצם ואינה מילת יחס, והדל"ת במילים זלחם, ודכבשים בהיקרות במנחות טו ע"א מוכיחה זאת. דא עקא, במסירה של המילון ההיסטורי דל"ת זו אינה שם, ובשני המקומות האחרים גם בדפוסים אינה. כאמור, עגנון משתמש רק בצירוף גלל כן.

66 כך גרסת הדפוסים. אבל בכ"ק ובכ"פ: ומחיזים.

טנ"ן, טנ"ן: טינן את ידיו והתפלל (443) = 'הרטיב'. פועל נדיר מאוד. בבניין פיעל הוא מתועד פעמיים בלבד בספרות חז"ל, במשנה (מכות ג, ד-ה)⁶⁷. ומצאנו עוד היקרות אחת של הפועל הזה בכתבי עגנון (סיפור פשוט, עמ' רמח).

טר"ף, טרף את ליבו: אבל דאגת הפרנסה וצער גידול בנים **מטרפים לבו** (104) – טר"ף בפיעל נדיר מאוד בספרות חז"ל. הצירוף **מטרף לבו** נמצא פעם אחת במדרש מאוחר (מדרש פנים אחרים, נוסח ב, ו >עמ' 74). באבות דרבי נתן מצאנו **מטרף על לבו** (אדר"נ נ"א יב >כד ע"ב).

יפ"ע, הופיע פנים: וכן זקפה הזקנה את חוטמה והופיעה בי פניה ואמרה (310) – זו משמעות נדירה של הפועל **הופיע**, בביטוי **הופיע פנים**: 'העז פנים, דיבר בתקיפות' – בן-יהודה מביא במילונו שתי היקרויות, שתיהן בשמות רבה: **שהופיעה פנים** כנגד פרעה; **שהופיעה פנים** כנגד אביה" (שמות רבה א, יג).⁶⁸

יש"ן, ישן: לא היו להוטים אחר הדרשנים, **שמיישנים** את המוח במשלוח ואגדות (133) – הפועל **ישן** נקרה במקרא פעם אחת (שופטים טז, יט).⁶⁹ ביטוי דומה לנמצא כאן מצאתי אצל ברנר: "היו נוהים אחר כל אמונה מהלכת ומישנת את הנשמה!" (ברנר, תרס"ז, עמ' 83).

כס"י, הכסה: **הכסיתי** על תמיהתי ושאלתי (93) = 'כיסיתי, הסתרת'. במאגרנו שתי היקרויות של כס"י בהפעיל, מבראשית רבה ומתנחומא. אינו במילונו של בן-יהודה ולא בשל גור ובשל אבן-שושן. כנעני מביא את המילה עם תיעוד מעגנון במקומו.

לב"ט, התלבט: שנגזרה גזירה על העיר שתברח ועל אשתו וילדיו **שיתלבטו** בדרך (71); כמה שבועות היו **מתלבטים** בדרכים (72); ארבעים שנה **נתלבטתי** עמו (79), ועוד – המשמעות של הפעלים האלה: 'התייגע, סבל מקשיים'. זו המשמעות המקורית.

בספרות חז"ל מצאנו רק שלוש (!) היקרויות של הפועל בבניין הזה, שלושתן ממקום אחד בספרי, ועם המילה **דרך** כמשלים: "התחילו בני אדם מתרעמין על המלך **שנתלבטו** על דרך זו, והמלך צריך להתרעם עליהן שבשבילם **נתלבט** על דרך זו - - - התחילו ישראל מתרעמין לפני המקום **שנתלבטו** על דרך זו" (ספרי במדבר פד >עמ' 80).

המשמעות המטפורית הנוהגת בימינו עדיין אינה במילון בן-יהודה וגם לא בגור תרצ"ה! (משום מה גם אבן-שושן אינו מציין את המשמעות הזאת במפורש, אבל במובאותיו האחרונות נראה שהמשמעות מטפורית.)

לצ"ץ, הלציץ: שמעתי אדם **מלציץ** ומלעיג ואומר (425) – הפועל בהפעיל מתועד פעם אחת בתנא דבי אליהו זוטא: "פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום ומצאני אדם אחד והיה **מלציץ** ומלעיג דברים" (פרק יד); ונראה שמשם לקחו עגנון. במקרא יש היקרות אחת מן לצ"ץ⁷⁰ קל (הושע ז, ה), ועל פיה השתמשו הפייטנים בפועל, בעיקר בבניין קל.

במילון אבן-שושן יש לצ"ץ קל; אין הפעיל. כנעני מביא את הפועל בהפעיל ומובאותיו הן מתנא דבי אליהו לעיל ומעגנון במקומו.

מזמ"ז, נתמזמז: ביני לביני **נתמזמז** ממוני ויצא (420) – לפי ההקשר המשמעות כאן 'התבזבז, פלה'. הפועל הזה מופיע שלוש פעמים בלבד בספרות חז"ל; פעם אחת בתוספתא (חולין ג, א) ופעמיים

67 כך בדפוסים. כתבי היד גורסים הפעיל בשתי ההיקרויות, ופיעל אינו מתועד כלל. ראו מורשת, תשמ"א, עמ' 181, הערה 13.

68 ברור שהשימוש במילה מושפע מכך שזו דרשה על השם **פועה**. ויושם אל לב: במדרש המושא מתקשר באמצעות מילת היחס **כנגד**; אצל עגנון – באמצעות מילת היחס **ב**.

69 בחז"ל אין שימוש בפועל הזה (במשמעות הזאת), פרט להיקרות מסופקת אחת בבראשית רבה (פז, ח).
70 והוא קרוב, כמוכן, לשורש לו"ץ. ואפשר לנתחו גם כשייך לשורש לו"ץ (או לייץ) בבניין פולל (כך BDB).

בבבלי חולין. משמעותו: 'התרכך'.⁷¹ באחד מסיפוריו המוקדמים מצאנו **מזמז**, בפיעל: "הלך נעמן למזמז שלג של אשתקד" (תשרי, תרע"ב, עמ' 11, טור ב). לפנינו הרחבת המשמעות של הפועל בל"ח. מצאתי היקריות בודדות של הפועל הזה בהרחבת משמעות דומה בכתבי איתמר בן-אב"י, ארלוזורוב וקבק.⁷²

נע"ר, ננער: הדודה **נינערה**... אם לא **נינערה** הזקנה... אם לא **נינערה** הדודה (365) – הפועל **ננער** משמש בל"ח במשמעות 'התעורר', כגון: "**נינער** הישן וישן **הנינער** נימוק והולך לו" (בבלי, ברכות סא ע"א).⁷³

צה"ב, צהב: והרי הוא **צוהב** אותי (91) = 'עוין, שונא'.

אצל עגנון מצאנו עוד היקריות: "שבש **צוהבת** את החדשות ומתלוצצת באנשי מעשה" (סיפור פשוט, עמ' קפ); "זנוויל היה **צוהב** את רבי שלמה'לי" (שם, עמ' רלד).

הפועל במשמעות הזאת נדיר למדי. הוא מתועד פעמים מספר בספרות חז"ל, החל במכילתא, ולעיתים עה"פ היא ח"י.⁷⁴ לרוב הוא מתקשר למשלים באמצעות מילות היחס **עם, כנגד, ל-**⁷⁵; הצרכת **את**, כלפנינו, נדירה מאוד בספרות חז"ל,⁷⁶ אבל מצויה מעט אצל סופרים אחרים בני התקופה.

סל"ת, סלת: ...ירושלים, **שסילת** אותה לו המקום מתוך ארצו יפה ומנופה ומעולה (92) = 'בחר במעולה'. במאגרנו 12 היקריות בסה"כ, 3 מהן בספרות חז"ל הקדומה.

המשמעות המטפורית מתועדת במילון בן-יהודה החל מבעל ה"לבוש" (המאה השש-עשרה).

פריז, הפריז: **הפריז** לסוסתי על גבי הקרקע (213) = 'הקיש, שקשק' (בן-יהודה). פועל נדיר מאוד.⁷⁷ במאגר יש היקריות אחת בלבד: "לפי שהיו לצנין שבאותו הדור ממלמלין בפיהן ומפריזין באצבעותיהן (קה"ר ח, ח, א)". ומצאנו את הפועל הזה אצל עגנון והזו.

רג"ש, הרגיש: **הרגישו** את הלב (14); אף בגדי עבודתו המהוהים שמראיהם כעין העפר **מרגישים** את לבי (84); **הרגישה** את לבי (100); כאור שאינו נתפס לעין ומרגיש את הלב (291); **הרגיש** עלינו את העיר (301); **הרגיש** את הלב (398) – בלשון ימינו היינו משתמשים בפיעל (שגם הוא שימוש חדש, ועדיין אינו בבן-יהודה).

במאגרנו מתועדות עוד כמה היקריות של הצירוף הזה אצל עגנון. ונראה שהוא ייחודי לעגנון.

בבן-יהודה במשמעות קרובה, בסימון של יה"ב: "החריד, גרם שִׁיְרָגֶשׁ ויהמה", כגון: "**הרגיש** הקב"ה את עולמו".

אבל ראו בעמ' 373: עוד ביום שחזרתי מן הכפר חשתי בגופי ולא השגחתי בו, עד שבא עלי בתוקף ו**הרגיש את עצמותי** – כאן נראה שהמשמעות 'גרם להרגשה פיזית, לכאב'.

רק"ע, רקע: והרקיע **מוקע** [=מְרַקֵעַ] את תכלתו (418) – המשמעות הרגילה של רִקֵעַ, בפיעל, היא 'שיטח, רידד' או 'ציפה'. כאן לפנינו משחק מילים – גזירת פועל משם העצם **רקיע**, והמשמעות, כנראה: 'הרקיע נותן (מקרין?) את צבע התכלת שלו'. גור מביא במילונו משמעות מעין זו: "נתון לדבר גון כגון תכלת הרקיע", ומסמנו כשייך לספרות המאוחרת. אין הוא מציין מקור.

71 ראו מורשת, תשמ"א, עמ' 207.

72 כמובן, גם המשמעות שיש לפועל הזה בעברית הישראלית נובעת מהמשמעות היסודית בל"ח.

73 ולפי פרשנים רבים, כבר במקרא: וַיִּקְצַץ מִשְׁנֵתוֹ וַיֵּאמֶר אֶצֶא כְּפֶעַם וְאֶנְעֵר (ש"ו טז, כ).

74 ובחלק מההיקריות המשמעות 'רב, התקוטט'. יש, כמובן, להבדילו מההומונים צה"ב במשמעות 'צבע צהוב'; שמחה'. ועל הקשר בין שני ההומונימים ראו בן-חיים, תש"ף, עמ' 8–10.

75 ויש גם כפועל עומד בלא משלים.

76 במאגרנו יש ארבע היקריות כאלה, כולן בהקשר אחד (אבות דר' נתן נוסח ב כה <דף כה עמ' א-ב>).

77 אין הוא קשור לשורש ההומונימי פריז, שממנו **הפריז** = 'הגזים'.

רת"ע, הרתיע: וביקש כוס תה והביאו לו. **הרתיעה** [=הִרְתִּיעָה] מלפניו ואמר, זבוב מצאתי בה (414) – לפועל **הרתיע** 26 היקריות בספרות חז"ל. רובן פעלים עומדים, כגון: "**הרתיע** לאחריו אינו נזיר" (נזיר ה, ו); "**פרט** לשור **שהרתיע** מקול הבירה ונפל לבור" (מכילתא דרשב"י כא, לג); "**והרתיע** מלפניו **כמרתיע** מלפני הנחש" (ירושלמי ברכות ג, ה > ע"ד). אבל יש גם מעט פעלים יוצאים (שתי היקריות), כגון: "**ויצאה** ענן הקטרת **והרתיע** את כל הבית" (תוספתא כיפורים א, ח).⁷⁸ אחר 11 מבין 24 הפעלים העומדים בא המשלים **לאח(ו)ר+כינוי** (כגון **לאחוריו**) או **מלפני+כינוי** (כגון **מלפניו**).

חידושו של עגנון כאן בשילוב: מוסיף כינוי מושא חבור לפועל (כלומר, משתמש בו כפועל יוצא; המושא הוא הכוס), ואינו מוותר גם על המילה **מלפניו** כמשלים. **תל"י, תלה**: לעתיד לבא **מתלים** [=מְתַלִּים] כל הבריות ברגליהם התותבות (317) = 'הגביה' (ועל ידי כך הלך בטיפוף). השימוש בפועל הזה בבניין פיעל נסמך על המדרש: "**אלא** שהיה [יוסף] עושה מעשה נערות, משמשם בעיניו, מתקן בסערו, **מתלה** בעקבו" (ב"ר פד, ז).⁷⁹

2. שמות עצם

מילים

ארנון: ופרוסה של עוגת דבש היתה מונחת בקערה מברית לברית **וארנון** של זכוכית נתון עליה (428) – משמעות המילה: כלי זכוכית, כנראה בצורת פעמון, שנהגו לכסות בו עוגות וכדומה. איפה מצא עגנון את המילה? על פי בירורו היפה של מירקין (תשס"ה, עמ' 3; 7) מקורה במדרש תנחומא: "**משל** לאדם פרגמטיוטס שהיה לו **ארנון** של זכוכית" (במדבר כ). דא עקא: בדפוסים הרגילים של המדרש המילה הזאת איננה.⁸⁰ היא מופיעה בגרסת הערוך (קאהוט, 1878–1892, א, עמ' 294), ובעקבות קאהוט⁸¹ הביאורה גם לוי (1924², א, עמ' 170) ויאסטרוב (Jastrow, 1903, עמ' 123) במילונייהם, אלא שנחלקו בפירושה. עגנון אימץ את פירושו של לוי⁸². המילונים החדשים לא הביאורה. **גַּיִס**: נראה לה **גייס** [=גַּיִס] אחד [...] נזכרה מעשה **הגייס** ונתחלחלה. נטל אותה **הגייס**... (270) – המשמעות: 'חייל'. במילון גור יש ערך **גַּיִס, גַּיִס**, והגדרתו: "חיל [=חַיִל], גדוד צבא". גם מילון אבן-שושן מכיל ערך **גַּיִס**, אבל הגדרתו: "פקיד העוסק בפעולת גיוס לצבא".⁸³ רק כנעני מביא בערך **גַּיִס** גם את המשמעות 'חייל'; מובאתו משלונסקי (ייתכן שהושפע מעגנון). המילה **חַיִל** היא חידושו של בן-יהודה, והיא מובאת בציון המתאים בכרך ג של מילונו, שיצא ב-1912.⁸⁴ על פי זה, כבר הכיר עגנון את המילה, אבל נמנע מלהשתמש בה (וחידש מילה משלו?).

78 ההיקרות השניה היא: "אין חנוני רשיי לא **להרתיע** את המדה" (תוספתא ב"ב ה, ה). משמעות הפועל כאן אינה ברורה. אגב, המשמעות שיש לפועל הזה בעברית שלנו: 'עצר משהו מלעשות', חדשה למדיי, ועדיין אינה מובאת במילון ב"י.

79 במקרא יש שתי היקריות של הפועל תלו בשני פסוקים עוקבים (יח' כז, י-יא), אבל שם משמעותו תלה, כמו בבניין קל.

80 בכ"י קיימברידג', מסירת היסוד במאגרנו, הגרסה היא **אורניס**, מהמילה היוונית ὀρνῖς; ראו שובל-דודאי, תשע"ט, עמ' 60.

81 קאהוט עצמו סבר שגרסת הערוך משובשת, וצ"ל **ארמן**.

82 הוא מפרשה: סוג של כלי, אגרטל וכדומה.

83 כנעני מביא גם את המשמעות הזאת.

84 וראו סיוון, תשכ"א; תשכ"ו, עמ' כ.

גפס : מצאו בול **גפס** [=גפס] (126) = 'גבס'. כשם עצם המילה אינה בב"י (הפועל גפס מופיע בתיעוד מהמשנה ומהתוספתא). לעומת זאת הערך **גבס** מצוי במילונו, והוא מצוין כחידושו של בן-יהודה מהמילה היוונית γύψος.⁸⁵

גפס באה במילון גור (לצד **גפסיס**, **גפסית**) בסימון הספרות המאוחרת. גם כנעני מביאה כערך, והגדרתה "כמו גבס". אין הוא מביא תיעוד. אבן-שושן אינו מביאה כערך, אבל על יד השורש **גפס** כתב: "מן גפסיס, גפס". **גיפסיס** (ובכתיבים דומים) כמילה שאולה מיוונית מתועדת בספרות חז"ל. היא מצויה בספרות הרבנית המאוחרת כגון ב"תפארת ישראל" וב"ערוך השולחן".

ייתכן שבכוונה נמנע כאן עגנון מלהשתמש בחידושו של בן-יהודה. **הגריית** : קצתם דיברו רוסית או פולנית או **הגריית** או רומנית (435) – לפי ההקשר הכוונה כאן לשפה ההונגרית. בפיוט הקדום ובימי הביניים כינו כך את הערבית, לדוגמה: "שאלה זו מכתובה⁸⁶ בלשון **הגריית**" (הרכבי, תרמ"ה–תרמ"ז, סימן תקנב).

הונגריה כונתה ארץ **הגר**, בגלל הצליל הדומה. התיעוד המוקדם ביותר שמצאתי לכך הוא מהמאה הארבע-עשרה: "ואף כי באתרין פה נויאשט"ט אנו נוהגין לכתוב וכל שום וחניכה על פי הגדולים הקדמונים פה, אף על פי שבכל אושטרייך ובכל **ארץ הגר** לא היו כותבים" (תרומת הדשן [1390–1460], פסקים וכתבים, סימן קמב). וייתכן אפילו שדברי רש"י ביומא יא ע"א: "יש מדינה... כגון **ארץ הגר**" מכוונים לכך. היה אפילו כתב עת עברי – שהופיע בהונגריה – בשם "הצופה מארץ הגר" (1910–1914).⁸⁷ גם בכתבי עגנון נמצא הצירוף כמה וכמה פעמים, לרבות ב"אורח נטה ללון" (עמ' 71).

השימוש ב**הגריית** לציון השפה נדיר יותר. עגנון עצמו השתמש גם במילה **אונגריית** לפחות שש פעמים בכתביו (למשל, "תמול שלשום", עמ' 296, שלוש פעמים בעמוד הזה). בינתיים מצאתי את התיעוד הזה מ-1913: "אם היהודי ההגרי מדבר **הגריית**, הנהו מטיב לדבר מרעהו המדירי" (זליגר, תרע"ג). **המלטה** : כיון שאני רואה שאין לי **המלטה** ממנו הריני עושה (420) – משמעות המילה הנדירה הזאת – 'הצלה, מנוס, אפשרות בריחה או התחמקות'. היא הייתה חביבה על עגנון – במשמעות הזאת – ובכתביו מתועדות יותר מעשרים היקרויות שלה. מה שימש לו השראה לשימוש הזה?

התיעוד המוקדם ביותר במאגר הוא בפיוט של שלמה הבבלי (המאה העשירית): "פִּנּוֹן עַת הַמְּלֵטָה". הפיוט נאמר במנהג וורמייזא במנחה ביום הכיפורים,⁸⁸ ועגנון היה עשוי להכיר אותו.⁸⁹ אבל המילה מופיעה גם אצל רש"י בפירושו לישעיהו לא, ה, ובדפוסים אחדים גם בפירושו לבראשית יט, יז.⁹⁰ היא נקריית גם בספרי השורשים של אבן-גינאח (תרנ"ו, עמ' 403, שורש פל"ט) ורד"ק (קמחי, 1847, עמ' 292, שורש פל"ט). המילה הובאה במילונים (גם) במשמעות הזאת.

זָוֵד : ובמה נבוא לפני שוכן מרום. **הזוודים** ריקים וכבדים (271) – במאגר מתועד בעברית פעם אחת: "צדה לא עשו להם" – מלמד שלא נטלו בידם **זוודין** לדרך (מכילתא דרשב"י יב, לט; הערך נקבע במאגר **זָוֵד**). ודרשה זו משתקפת בתרגום אונקלוס על הפסוק הנדרש – שמות יב, לט: "ואף **זָוֵדִין** לא עבדו להון". והשתמשו במילה בספרות הרבנית בעיקר בטקסטים ארמיים.

⁸⁵ אבל לפי מאגרנו המילה מצויה כבר בתרגומו של אבן-תיבון ל"אמונות ודעות" של רס"ג.

⁸⁶ = פְּתוּכָה; שימוש חריג במילה ערבית במשפט בעברית.

⁸⁷ לאחר הפסקה בהופעתו הוסב שמו ל"הצופה לחכמת ישראל" (1921–1931).

⁸⁸ גולדשמידט, תש"ל, עמ' 701.

⁸⁹ הוא חי בגרמניה 12 שנה. וגם אם לא התפלל מעולם לפי מנהג וורמייזא, כאספן ספרים נלהב וחובב תפילה ופיוט היה עשוי להכיר מחזורים של המנהג הזה.

⁹⁰ למשל במקראות גדולות מהדורת נעטטער. וראו אבינרי, ת"ש, עמ' קב; הוא מחשיבו לחידושו של רש"י.

בן-יהודה לא הביא את המילה; כנראה החשיבה לארמית.⁹¹ גם גור לא הביאו. אבן-שושן מציין את **זָוֵד** בסימן הספרות החדשה (!), אבל כותב שמקורה ארמי.⁹²

ונראה שברקע המשפט "הזוודים ריקים וכבדים" עמד לעיני עגנון המדרש על מר עוקבא, שלקראת מותו חש שלא נתן צדקה במידה מספקת: "זוודין קלילא ואורחא רחיקתא" [=צִיִּדְתִּי קלה והדרך רחוקה] (כתובות סז ע"ב).

חייס: כשרים [=פְּשָׁרִים] שיש להם **חייס** (58) – "ייחוס", בשיכול עיצורי המילה **יחס**.⁹³ המילה נקראת כמה פעמים בתלמוד הבבלי (כגון: יבמות כג ע"א). שוב, עגנון בוחר בנדיר ובמיוחד.

חנות: וקישטה בכל מיני יופי ובכל מיני **חינות** שבעולם (69) – במילון בן-יהודה הובא הערך **חנות**, במשמעות 'רחמנות'; המובאות מספרות ימי הביניים: מתרגום "חובות הלבבות" וממשה בן עזרא. גור ואבן-שושן לא הביאוהו. כנעני מביא גם הוא את הערך **חנות**, כמו בבן-יהודה (גם המובאות זהות); וגם את הערך **חנות**, במשמעות "חנחון, גנדור", והתיעוד משנהר.

טריחה: **טריחות** שטרח רבי חיים לא היו על חנם (426; וגם 440) – המילה **טריחה** מתועדת פעמיים בלבד בספרות חז"ל: בתוספתא⁹⁴ ובמדרש תנחומא, גם באלה ברבים.

ידעות: היכן היושר והיכן **הידעות** [=יְדִיעוּת] (79);⁹⁵ ניטלה **הידעות** מבני אדם (124) – המשמעות: 'מצפון', כבבואה ל *Gewissen, conscience*.

המובאה הראשונה (מעמ' 79) השתנתה ממהדורת 1938. שם נכתב: "היכן היושר והיכן **היהדות**".⁹⁶ מצאתי שימוש במילה אצל א"ד גורדון במאמר משנת 1920: "רגש הבושה, שהוא כולו רגש קיבוצי, ביחוד לאומי, כעין **ידעות**"⁹⁷ קיבוצית, שהוא בעצם היסוד לכל **ידעות**" (גורדון, תרף, חוב' תמוז-אב).

מדברי י"ב לווינזון (ריב"ל) אפשר להסיק שהמילה הייתה בשימוש בכתובים כבר בשנת 1841.⁹⁸ המילה אינה מובאת במילונייהם של בן-יהודה וגור, ואף במילונו של אורן אינה מוזכרת. מילון אבן-שושן מביא את הערך **ידעות**. למשמעות שלפנינו הוא מביא את שתי המובאות הנ"ל מעגנון. (המשמעות הנוספת שהוא מזכיר אינה עניין לכאן.) כנעני מביא תיעוד גם משנהר ומטברסקי בנוסף לתיעוד מעגנון.

ממוצע: מוכר הוא על ידי עצמו ואינו צריך **לממוצע** (45) – המשמעות כאן: 'מתווך'. גון המשמעות הזה לא הובא במילונים. מצאתי היקרות אחת במשמעות הזאת אצל יוסף בן אביתור (המאה ה-11)

⁹¹ נראה שמדרש מכילתא דרשב"י לא היה לפניו (נדפס לראשונה ב-1905). הוא אינו ברשימת הספרים בכרך המבוא הגדול.

⁹² ומעניין: את הערך **מְזוּדָה** בן-יהודה מביא (אף על פי שהשורש ז"ו"ד אינו קיים במקומו; כמו בן ז"ו"ד במשמעות 'זדון' וכד' אינו עניין לכאן), והתיעוד היחיד הוא מהמשנה כלים כ, א, וכך היא באמת גרסת הדפוסים, אבל כ"י"ק גורס שם **מְזָרָה**. לכן במאגרנו **מְזוּדָה** מתועדת רק מהספרות החדשה.

⁹³ Levy, 1924², ב, עמ' 45. אשר לצורת המילה – בן-יהודה ואבן-שושן ניקדו **חִיס**, וכך נוקד הערך במאגר המילון ההיסטורי. אבל בכה"י של הבבלי יש כמה היקרויות בכתבי **חיאס**, או **חיאס**, ולכן נראה שצורתה המקורית הייתה **חִיס**, וכך ניקד עמר (חִיס). לוי, שם, מנקד **חִיס**, ואין לכך שום בסיס. כמו כן, יש להבדיל בין המילה הזאת לבין המילה ההומונימית **חִיס** (בעברית) או **חִיס** (בארמית) במשמעות 'רחמים'.

⁹⁴ בן-יהודה אינו מביא במילונו את התיעוד מהתוספתא, ולכן יש לערך במילונו תיעוד אחד בלבד מתנחומא. הסיבה לכך, היא, כנראה, שהשתמש במהדורת צוקרמאנדל. בפנים של מהדורה זו – המבוסס על כ"י ערפורט – המילה איננה; באפראט היא מובאת מכ"י וינה.

⁹⁵ ומשפט זה עצמו מופיע ב"עיר ומלואה" (עמ' 294).

⁹⁶ ומשום מה בהדפסה של "אורח נטה ללון" שלפניי ("מהדורה אחת-עשרה ומתוקנת" מתשכ"ז), שאמורה להיות הדפסה חוזרת של מהדורת תש"י, נדפס "והיכן היהדות" (!), כמו במהדורת 1938. במאגר המילון ובציטוט באבן-שושן בערכו מופיע "הידעות".

⁹⁷ הפתח תחת הדל"ת במקור. האם הגה **ידעות** על דרך **פְּלִלוּת**, **סְגָנוּת**?

⁹⁸ לעווניזאהן, תר"א, ערך ידע, עמ' 72–73.

11): "ששליח צבור צריך שיהא מצויין באורחותיו מסוייג בדרכיו שהוא **ממוצע** בין ישראל לאביהם שבשמים" (תשובות, מזרח ומערב, קעא); ואחת אצל רנ"ק (המאה ה-19): "[והפרושים] הם שהיו **הממוצע** בין החכמים ובין המון העם" (קרוכמל, 1851, עמ' 61/א). כן נמצאו היקרויות בספרות הרבנית המאוחרת.

עֵינָן: אני שאיני מסתכל חוץ מד' אמותי נעשיתי **עיינן** (43) – המילה מופיעה פעם אחת (!) כמילה ארמית בירושלמי נזיר ז, ב, >נו, ג, ומשמעותה שם: 'בעל עיניים גדולות (בולטות)'.⁹⁹ נראה שעגנון חידש את גון המשמעות 'מי שמעיין, מסתכל (באחרים) הרבה (מדיי)'.
פסלנות: 288 (x2): ואפילו עושים מיני **פסלנות** סומכים על חסדו יתברך (258; וגם 288, פעמיים) – לפי המאגר וגם לפי בן-יהודה, הרמב"ם הוא הראשון שהשתמש במילה זו.¹⁰⁰ והיא נמצאת הרבה בספרות הרבנית שלאחריו.

קיבולת: מחמת שעמד לקבל **קיבולת** גדולה... בא לו אצל השר לקבל ממנו **קיבולת** (141) – כאן במשמעות המקורית של המילה, בתוספתא ובתלמודים: 'עבודת קבלנות, בשכר קבוע מראש'. היום היא משמשת במשמעות capacity; ומשמעות זו עדיין אינה בבן-יהודה ובגור.
קססות: ולמטה מן הגפס **קססות** של אדמה (126) – מקובל להסבירו 'גושי אדמה',¹⁰¹ ולפי ההקשר לזה התכוון כאן המחבר.

נמצא מעט בספרות חז"ל, החל במשנה. הכתיב הרגיל הוא **קוזזות**, אבל בבבלי נזיר סה ע"א בדפוס וילנא: **הקססות**, ונראה שמשם לקחו עגנון.

שלף, שלפי: וכבר חשתי בלבי מעין נעימות שב**שלפי** הצום (389) – מקורה של המילה הנדירה **שלפי** בביטויים "**שלפי** קציר חטין" (יבמות קטז ע"ב), "**שלפי** השמד" (שיר השירים רבה ב, ה, ג), ומשמעותה 'סוף'.¹⁰² שימושה עם הסומך **צום** הוא ייחודי לעגנון. ועוד נעיר שבהקשרים דומים המילה **שלהי** נפוצה הרבה יותר,¹⁰³ ועגנון כדרכו, העדיף את הנדיר.

רגע: שבין חמשה **רגעים** לחמשה **רגעים** חשבת כדי עולם מלא (29) – רוב מתקני הלשון פסלו את השימוש במילה **רגע** במשמעות 'החלק השישים משעה'; ראו למשל, אפשטיין (תש"ז, עמ' 83); ברק וגדיש (תשס"ט, עמ' 193), והמליצו על המילה **דקה**. אבל יש שהכשירו אותו (אבינרי, תשכ"ג, עמ' 523). השימוש הזה מתועד בהרחבה, גם אצל טובי הסופרים כביאליק והזז.¹⁰⁴

שקץ: שקצים ושקצות לא עמדו שם (8) – מעין סלנג מהעברית שביידיש: שקץ – (נער) לא-יהודי; שקצה – (נערה, אישה) לא-יהודייה.¹⁰⁵

תוגר: היה הקיסר שלנו אומר **לתוגר** שמעני, מיד נותן לו **התוגר** את כל ארץ ישראל כולה (54); בשר אחד משרי ישמעאל שנתגלגל לשם במלחמת **התוגר** (323) = 'ממלכת טורקיה, האימפריה העות'ומנית'. השימוש הזה מתועד במאגרנו החל מהמאה החמש-עשרה. אבל עגנון השתמש במילה גם במשמעות אחרת: "אלא משל לאדם שקורא בקוראן, אין אומרים עליו שנעשה **תוגר** אבל כל

Sokoloff, 1990 99, עמ' 404. והיא מתועדת פעם אחת בצורת רבים גם בבבלי; ראו Sokoloff, 2002, עמ' 857.

¹⁰⁰ להבדיל מהמילה **פסלנות**, שמשמעותה זהה, והיא מתועדת כבר בבבלי (פעם אחת) ובמדרשים מאוחרים.

101 אבל ראו את הערת טור-סיני, מילון בן-יהודה, עמ' 5869/א, הערה 1.

102 ולעיתים גון המשמעות הוא 'בזמן שאחרי-'.
103 על הקשר בין שתי המילים ראו אצל בן-חיים, תש"ף, עמ' 10.

104 וראו מנצור, תשכ"ט, עמ' 235.

105 ביידיש נכתב בדרך כלל **שייגעץ**, **שיקסע**, ונהגה כך; אבל ברבים **שֶקָצִים** [shkotsim]. **בשייגעץ** משתמשים ביידיש גם במשמעות 'נער (יהודי) שובב'. בטקסט כאן הכוונה לצעירים לא-יהודים.

הקורא באוונגליון חוששים לו שמא הוא **מין**" (304) – כאן, לפי ההקשר, הכוונה לימוסלמי. **מין** כאן הוא 'נוצרי'.

3. שמות תואר

סלוע: עוגות **סלועות** עשתה לו אמא לאבא (394) – "יבשות, קשות, כסלעי". המילה אינה במילוני בן-יהודה וגור. אבן-שושן מביא את הערך **סלוע**, והתיעוד הוא מפירוש הרמב"ן לתורה (על בראשית מא, כג) ומעגנון. כנעני מוסיף מובאה מרגלסון.

עֲדָשָׁנִית: כמה נאה ככר זו, עגולה כבת כפר וזרועה קצח **כעדשנית** חמודה (280) – מילון בן-יהודה, ערך **עֲדָשָׁן**: "אדם שעורו מנגע בעדשי הפנים [מנומש בלשונו – ג"ב]". המובאה מפירוש רש"י לויקרא יג, לט: "כאיש עדשן"¹⁰⁶. המילה **עדשנית** מתועדת עוד אצל עגנון פעמים רבות. אבן-שושן מביא במילונו גם את הערך **עֲדָשָׁנִי**, ובו תיעוד מהסופר קבק. במילונו וגם במילון כנעני מובאות מעגנון.

רונני: זקן **רונני** וחולה (305); וכן: זקנה... **רוננית** וקפדנית (310) – מילון בן-יהודה מביא תיעוד לפועל **רָנַן** במשמעות 'התלונן, התרעם' (כמו **רָנַן** בפיעל) משני מקורות: "מלמד שהיו **רוננים**" (ספרי דברים יב); ¹⁰⁷ "אמר משה יודע אני שישראל **רוננים**"¹⁰⁸ הם" (תנחומא פקודי ז). **רונני** כתואר (רִוְנָנִי? רִוְנָנִי?) לא מצאתי לפני עגנון. אבן-שושן מביא מובאה – בנוסף לזו מעגנון – מטברסקי, וכנעני מביא גם משנהר.

4. צירופים

בית הכומריות: מסרה אותו **לבית הכומריות** והן מסרוהו לבית הכמרים (238) – **כמריות** = נזירות. במילון ב"י מובא הערך **כְּמָרְיָה**, והגדרת המשמעות השנייה של המילה¹⁰⁹ היא "שם לאשה נזירה, כמו כומר לאיש". אף הצירוף **בית הכומריות** נמצא כבר אצל המהרי"ק (המאה ה-15).

לא ברור למה כתב את המילה בכתיב חסר וי"ו; כל המובאות לערך במילון ב"י כתובות מלא. האם החשיב את צורת היחיד להיות **כְּמָרְיָה** או **כְּמָרְיָת**¹¹⁰?

בני בחונים: לתת קצת נחת **לבני בחוניך** (113) – מקור הכינוי הזה לעם ישראל: "בניך הם, **בני בחוניך** הם" (בבלי, פסחים פז ע"א); "אנו שאנו בניך (ובנותיך) **בני בחוניך**" (ויק"ר לד, יד).¹¹¹ והשתמשו בו הפייטנים.

גולם של עץ: מלבד כלי אומנותו של חייט, כגון מכונת תפירה ושולחן ארוך ושני מרחצים ומראה ו**גולם של עץ** בצורת אשה בלא ראש ובלא רגלים מחופה באריגין שמוודדים בו את הבגדים (58) – במשמעות 'אימוס'.

¹⁰⁶ המשפט הזה חסר בכתב היד של מסירת המילון ההיסטורי, ושעוועל מעיר שגם בדפוס הראשון אינו (שעוועל, תשמ"ב, עמ' שנד). כמובן, עגנון היה עשוי לשאוב את המילה מהדפוסים הנפוצים.

¹⁰⁷ במסירת המילון ההיסטורי הגרסה היא **דיננין** (= דִּינְנִין).

¹⁰⁸ יש דפוסים הגורסים **רוגנים**. אבל במסירת המילון ההיסטורי ובדפוסים אחרים: **רוננים**.

¹⁰⁹ המשמעות הראשונה היא "בית כומרים", כלומר מנזר. לזה יש אצלו תיעוד מהמאה ה-11, והוא נמצא גם במאגרנו.

¹¹⁰ אצל ברוך לינדא מצאנו: "ה**כומרית** העליונה" (= הנזירה הראשית; לינדא, תקמ"ט, קכג ע"ב). במאגרנו קראו את המילה **כְּמָרְיָת** (על פי הערך שניתן למילה); וייתכן שכך תפס עגנון את המילה כאן. אבל הכתיב הזה עשוי גם למילה **כְּמָרְיָת**.

¹¹¹ הכינוי מבוסס על פסוקים מעין "הנני צורפם ו**בחנתים**" (יר' ט, ו).

גֶרֶם ארצי : אפילו **הגרמים הארציים** שאינם מיועדים להאציל על הנפש שמחה גרמו לי קורת רוח והנאה (375) – בעברית החדשה מוכר במיוחד הצירוף **גרמי השמים**. בספרות ימי הביניים מצאנו צירופים כמו **הגרמים העליונים**, **הגרמים הגלגליים**, **הגרמים השמימיים** וכדומה.¹¹² כן נמצא **הגרמים הרוחניים** (למשל בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות ג, ט). ואולי התכוון עגנון בביטוי **הגרמים הארציים** להבליט את הניגוד ביניהם לבין **הגרמים השמימיים** או **הרוחניים**.

המוניות המוניות : וכי לא די לו סעודות שהיא עושה **להמוניות המוניות** של שתדלנים (148); שיצאו **בהמוניות המוניות** של שמחה (199) – הביטוי הנדיר הזה מופיע פעמיים בספרות חז"ל כלשונו כאן, בויקרא רבה ובאיכה רבה; ופעם אחת בשיר השירים רבה בשינוי קטן : **המוני המוניות**.

ליל טוב : נברך את האדון **בליל טוב** ונלך (40) – היום מקובלת הברכה "לילה טוב", אבל הגרסה "ליל טוב" מתועדת גם היא אצל סופרים כמו בארון, אַש ובורלא.¹¹³

נושא המכתבים : נושא המכתבים בא והביא לי מכתב (198) – משום מה לא השתמש כאן במילה **דָּוָר**.¹¹⁴ אבל ב"סיפור פשוט" (פורסם שלוש שנים לפני "אורח") יש שש היקרויות של **דוואר** (בכתב הזה).

ספר מילים : שכן תיבה זו אינה נזכרת **בספר המלים** לגזניוס, אבל נזכרת **בספר המלים** לתלמוד ולמדרשים (195) – לא השתמש בחידושו של בן-יהודה **מילון**.

שטר נסיעה : שכבר שלחו לי חבריו של ירוחם עליו השלום **שטר נסיעה**...; ששלחה לי אשתי **שטר נסיעה** לארץ ישראל (420) – הוא **כרטיס נסיעה** של ימינו. ונמצא גם בכתביו האחרים.

והשוו: **כתב תיור** : מפני שלא נתנו לו **כתב תיור** (209); ועוד פעמיים בעמוד זה) = 'דרכון'. ויש עוד בכתבי עגנון.

במילון בן-יהודה, ערך **תיור**, אחת המשמעויות: דרכון, תעודת הנוסע. מובאה **לתיור** במשמעות הזאת משו"ת חוות יאיר (המאה ה-17); מובאה **לכתב תיור** מר' יעקב עמדין (המאה ה-18).

כתב רשיון : ומי נתן לך **כתב רשיון** לעלות?... אני עצמי **כתב רשיון** שלי (עמ' 436) – נראה שמשמעותו מה שקראו אז **סרטיפיקאט**.

ד. בבואה, שאילה סמנטית

* שהיה בקי בשני השסי"ן בעל פה **ישר והפוך** (151) – הביטוי מקובל גם היום בחברה הלמדנית, בעיקר בפי החרדים, אבל אולי לאו דווקא. נראה לי שהוא תרגום מיידיש: גלייך און פארקערט.

* כדרך **הרביים** הראשונים (186; וגם 190) – רבים של רַבִּי [=רעבע=אדמו"ר]. מיידיש: **רביים**.¹¹⁵

* ומחזקים את לבה במיני טיפין **לחלשות** [=חלשות] (222; וגם 232) – עילפון, התעלפות. בעקבות יידיש: **חלשות**, קרא: חלוּשֶׁס [khaloshes].¹¹⁶ המשמעות הזאת מובאת במילון בן-יהודה בציון "בפי העם", עם מובאה מר' נחמן מברסלב. במאגר יש מובאות מ"שבחי הבעש"ט" ומכתבי יוסף פרל.

112 וזו שאילת משמעות מהערבית – **چَرْم**, ולמשל הצירוף **چَرْم سَمَاوِي** = גרם שמימי.
 113 ומעניין: ברשימת הברכות שפרסם ועד הלשון בשנת 1928 יש לא פחות משבע הצעות לברכת הלילה שלפני השינה, אבל "לילה טוב" ו"ליל טוב" אינן כלולות בה.
 114 הערך **דָּוָר** איננו במילון ב"י, אבל בערך **דוואר** במילון מוגדרת המשמעות הראשונה כך: "אדם מוליד ומביא המכתבים ששולחים אנשים זה לזה". גלגוליהן של שתי המילים האלה והיחס ביניהן מסובכים, ואכמ"ל. ונושא המכתבים הוא תרגום ישיר של Briefträger בגרמנית.
 115 Weinreich, 1977², עמ' 409, ובציון ההגייה: rebe – rabeim. כמובן, להבדיל מן **רבנים** שהיא הריבוי של רב, וכך גם ביידיש: רַבִּינִים [rabonim].
 116 Weinreich, 1977², עמ' 606.

* **הכלל** אחר שנסעת לשם באתי אצל התינוקת לנחמה (248) – המשמעות: 'בקיצור', 'העיקר'. בבואה של **א כלל** בידיש.¹¹⁷ וכאן גרס הצליל: בידיש **א** היא התווית המסתמת, והיא, כמובן, איננה מיתרגמת לה"א הידיעה בעברית.

* נתאנחו החברים ואמרו, **מה יוצא לנו מזה**, אם משלחים אש במעשה ידינו (351) – זה משפט בלשון מדוברת, והוא בבואה של המשפט הזה בידיש.¹¹⁸ אולי התיר לעצמו עגנון את תרגום השאילה הזה בגלל ביטוי מקביל גם בארמית התלמוד: **מאי נפקא לן מנה?**

* שכיבדו אותה **בהבאה** (428) – תחליף עברי למילה קוואטר; כך מכונה במסורת האשכנזים האיש או האישה המגיש את הילד לסנדק בטקס ברית המילה.¹¹⁹ אינני יודע אם קדם מישהו לעגנון בשימוש במילה **הבאה** במשמעות הזאת.

ה. השימוש במילים מחודשות

יחסו של עגנון למילים מחודשות היה מסויג ולעיתים לעגני. ראינו לעיל שבכמה מקרים נמנע בכוונה מלהשתמש במילה שחודשה אף על פי שברור שהכיר אותה.¹²⁰ בייחוד הסתייג מחידושי בן-יהודה. ובכל זאת השתמש במילים כאלה מפעם לפעם (בר-אדון, תשל"ח, עמ' 93–127; ויס, 1982, עמ' 90–91).

כדור רגל: ומחר יאמר לכם לכו שחקו **בכדור רגל** בשבת (155) – הצירוף נמצא כבר במונחי חינוך גופני של ועד הלשון מ-1937, ושם יש הבחנה בין **פדורָגל** (משחק) לבין **פדור רגל** (מכשיר).

מטרייה: **סוכך של גשמים** (69) = לא השתמש **במטרייה**, שהיא חידושו של בן-יהודה. היא מופיעה במילונו בכרך ו שיצא בשנת 1925, וקרוב לוודאי שעגנון הכירה. ומעניינת הגדרתו שם: "**סוכך**, ישאווה מעל לראש להגן מפני המטר".

משקפיים: אלא ודאי מפני **שמשקפיים**¹²¹ **אינו נזכרות** בתורה (143); לעומת זאת: כשהוא מביט בנו מתוך **בתי עיניו** בחיבה גמורה והולך לו. **בתי עיניו** אלו הטרידוני הרבה (378) – כמוראה כאן, לפעמים נמנע עגנון בכוונה משימוש בחידוש **משקפיים**¹²², ובמובאה לעיל יש אמירה אירונית בעניין הזה. אבל בכתבים אחרים השתמש עגנון במילה (בסיפורו המוקדם "אחות" [1910] ופעמיים ב"סיפור פשוטי").

סמל: כדרך שפירשו קצת מן המפרשים את הפסוק פן תשחיתון ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל. לפיכך משונה הייתי בעיני שהתחלתי לדרוש סמוכין ואמרתי דברים שבסמל יש כאן, שאדם מארץ ישראל ירד לחמם להם לבני הגולה (117) – יש כאן שימוש במשמעות המודרנית של **סמל**,¹²³ מתוך מודעות לשינוי המשמעות.

¹¹⁷ Weinreich, 1977², עמ' 581.

¹¹⁸ ונמצא גם בגרמנית וברוסית.

¹¹⁹ ליתר דיוק, **קוואטר** הוא עושה הפעולה; עגנון משתמש כאן בשם עצם מופשט המביע את פעולת הקוואטר. ומקור המילה הוא Gevatter = 'סנדק' בגרמנית.

¹²⁰ ראו לעיל על הצירופים **נושא המכתבים** ו**ספר המילים** לעיל, פרק ג, סעיף 4 ועל המילים **גבס** לעיל, פרק ג, סעיף 4 **ומטרייה**, להלן בפרק זה.

¹²¹ על ההתאם בנקבה ראו לעיל, פרק א, סעיף 1.

¹²² לא לגמרי ברור מי מחדשה. ראו ויס, 1982, עמ' 47.

¹²³ במקרא הוא מקביל ל**פסל**, ומשמעותו 'צורה, דמות (לעבודה זרה)'. המשמעות החדשה הושפעה מהמילה symbol = 'סמל' בשפות אירופה.

צמחוני : ואני חצי **צמחוני** אני... **צמחוניות** שלי (102) (כך כבר במהדורה הראשונה) – **צמחוני** ישנו במילון בן-יהודה (גם) במשמעות vegetarian, ובתוך הערך גם **צמחונות**, ואין לדעת אם מיד בן-יהודה יצא או מיד העורך (הכרך יצא ב-1945).

במילון גור (תרצ"ה) יש **צמחוני**; **צמחונות**, **צמחוניות** – במשמעות הזאת.
שעון : נסתכלתי בשעוני (34); הוצאתי את שעוני (75) – **שעון** – חידושו של בן-יהודה, על פי הציון במילונו; אבל סיוון מייחסו לפינס.¹²⁴

שפעת : בתחילת ימי השפעת (30); ואחת מתה בשפעת¹²⁵ (137) – שתי ההיקרויות באות כבר במהדורת 1938. לפי סיוון הוא חידושו של בן-יהודה, משנת תרנ"ג.¹²⁶ אבל במילון בן-יהודה¹²⁷ הערך **שפעת** אינו מסומן כחידושו; יש הפניה למילון הרפואי של מזיא וטשרניחובסקי (1934), ואכן המילה מופיעה שם כתחליף עברי ל**אינפלואנזה** (עמ' 384–385), בכמה צירופים.

תסבוכת : יש מוצא מתסבוכת זו (179) – המילה מובאת במילונו של גור, וכמובן באבן-שושן. אין היא מופיעה כערך במילון בן-יהודה, אבל היא מנויה בנגזרי השורש סב"ך, ומסומנת כחידושו של בן-יהודה.¹²⁸

ו. חידושי עגנון¹²⁹

1. מילים

הגריד : האדמה לא **הגרידה** והנסיעה היתה נוחה וקלה (347) – נראה שחידש עגנון את הפועל הזה משם העצם **גריד**, שנמצא בספרות חז"ל במשמעות 'עונת היובש', כגון, "כל ימי **הגריד** אחד וכל ימי הרביעה אחד" (תוספתא ב"מ ו, טו); "ואין משקין שדה **גריד** במועד" (בבלי, מו"ק ו ע"ב).¹³⁰ כנעני מייחד את הערך ג. **גרד** (שורש) למשמעות הזאת ומביא תיעוד מעגנון במקומו ומשלונסקי.
גיץ : מה שעשו יתושים למעלה עשו עכברים למטה. צייצו ו**גייצו** וכרכרו בחדר (351) – אבן-שושן מביא במילונו את השורש **ב. גיץ** ואת הפועל **גיץ** הנגזר ממנו, והגדרתו: "השמיע קול חריקה וציוץ (עכבר)". מובאתו היחידה היא מעגנון במקומו.¹³¹ לפי הסברו, מקור הפועל הזה הוא פועל ארמי: "אפי גלימי **גייצי**. רב פפא אמ': אפי' שופינא דמרא **גייצי**" (בבלי, הוריות יג ע"א). על פי ההקשר שם משמעותו 'כרסם, נשך',¹³² ואין זה מתאים לשימושו של עגנון כאן ולהגדרת אבן-שושן לעיל. אבן-שושן כותב שהוא "על פי הבנה זו" במקור הנ"ל. אינני יודע אם מצא אבן-שושן פירוש כזה

124 ראו סיוון, תשכ"א; תשכ"ו, עמ' טו. אבל בחלקה השני של החוברת, ברשימת חידושי של בן-יהודה על פי מילונו, הביא את המילה **שעון**, ולא העיר עליה דבר.

125 על השימוש במילת היחס **ב-** כאן ראו לעיל, פרק א, סעיף 2.

126 סיוון, תשכ"ח, עמ' 167. המילה מופיעה בידיעה בעיתון "הצב"י, ובהערות שוליים מוסברת משמעותה.

127 הכרך הזה, ה-15, יצא ב-1959, בעריכת נ"ה טור-סיני.

128 ראו סיוון, תשכ"א; תשכ"ו, עמ' צ.

129 בסעיף הזה הבאנו רק את המקרים שהם בוודאי או קרוב לוודאי חידושי של עגנון. לכל המקרים האחרים שבהם אפשר לראות חידוש של עגנון ציינו בסעיפים האחרים. גם חידושי במשמעות המילים או בהצרכה התחבירית לא נמנו כאן, ונדונו במקומם.

130 והעיר לי ידידי פרופ' חיים כהן שרשי"ע על בראשית מח, ז, כותב: "עת **הגריד** היה", וסביר שדווקא זה היה בתודעתו הישירה של עגנון. במילון ההיסטורי אין הפעיל מן גר"ד. בן-יהודה במילונו מתעד היקרות אחת מן התוספתא גברסת הדפוס, ואין היא נמצאת בכתבי היד. ומכל מקום, לדעתו אין **גריד** גזורה משורש גר"ד הידוע (ראו בן-יהודה, תרס"ט–תשי"ט, עמ' 841/א, הערה 1, והשוו לערך במילונו של לוי: Levy, 1924², כרך א, עמ' 357).

131 דומה מאוד אצל כנעני.

132 וכך מפרשים המילונים, למשל Sokoloff, 2002, עמ' 297 (הוא גוזרו מהשורש גצ"ץ).

לפועל הזה במקום כלשהו, או רק שיער שעגנון הבין כך.¹³³ ייתכן שהוא חידוש של עגנון, זיווג הצלצול עם צייצו שלפניו.

חרטומיות: שמץ **חרטומיות** נשתייר בחכמת הרפואה (389) – המילה נראית כחידושו של עגנון. משמעותה מתבארת מהמשך המשפט: "שכל כמה שהרופא מרוחק מן הבריות הוא חשוב יותר", כחרטומים שהיו כת מתבדלת של קוסמים. אבן-שושן וכנעני מביאים את המילה עם תיעוד מעגנון במקומו.

קינמי: הבהיקו עיניו **הקנמיות** (50) = קינמוניות, בצבע הקינמון. ב"תמול שלשום" מצאנו: "אחד שלא ניכרה זקנותו לא בזקנו **הקינמוני** ולא בתנועותיו" (תמול שלשום, עמ' 379). בערך **קִנְמוֹנִי**¹³⁴ אבן-שושן מביא את המשפט הזה מעגנון וגם מובאה מס. יזהר. כנעני מוסיף תיעוד מאיתמר בן אביי.

קרטוט: הזהרו בו ובחליפתו שלא יפול עליו **קירטוט** של קש (349) – נראה כחידושו של עגנון. אין במילוני ב"י וגור. באבן-שושן: "קִרְטוּט – משהו, מעט מן המעט". המובאה היחידה מעגנון במקומו. הוא גוזרו מן **קִרְט**. גם אצל כנעני המובאה מעגנון בלבד.¹³⁵

רציץ: פגע בו **רציץ** וריצץ את חוטמו (118); **רציץ** של רימון (382) = 'רסיס'. אינו בבן-יהודה, בגור ובכנעני. אבן-שושן מביאו, והתיעוד היחיד הוא מעגנון ממקומו (עמ' 118). חידושו של עגנון? ועל פי דברינו בסעיפים הקודמים יש להוסיף גם את המילים **גִּיִס**, **נמוכית**, **צנומית**, **רונני**.

2. צירופים

בית כידוד: ונסתכל בי מתוך **בית כידודו** [= כְּדוּדוֹ] (50) – המשמעות, לפי ההקשר: 'חלל עגולי' (שנוצר בגופו של החייט לאחר שהתיישב בתנוחה מסוימת). המילה **כידוד** לא הובאה במילוני בן-יהודה, גור ואבן-שושן. כנעני הביאה עם מובאה מעגנון במקומו. היא מופיעה כמה פעמים במשמעות דומה בספרם של שרשבסקי ופינס 'משנת עולם קטן: מסכת ניתוח' (1886). היא גזורה מהמילה **כָּד** במשמעות 'מעוגל, ההפך מן **כָּד**¹³⁶. את הצירוף **בית כידוד** לא מצאתי במקום אחר, וייתכן שהוא חידושו של עגנון.¹³⁷

חדר תורה: ומסר את בניו הקטנים ל**חדר תורה** (49) – אולי יש בצירוף הזה הרכבה של "חדר" עם **תלמוד תורה**.

משַׁבַּר גגות: בינינו לבין עצמנו, אין דבריהם **משברים גגות** (116) – הוא תרגום של הביטוי הארמי **מרפסן**¹³⁸ **איגרי** (קידושין סג ע"ב), שפירושו רש"י: "משברות גגין ועליות כלומר קשות לשומעיהן שאינם מבינים טעמים". שימושו נפוץ בספרות הרבנית ובשיח בישיבות. ונראה שהשימוש בו כניב בתרגומו לעברית מקורי לעגנון.

133 הוא מביא במילונו בערך א. גיץ את הפועל גִּיץ במשמעות 'כרסם, חרט', ומציין לאותו מקום במסכת הוריות. הוא מציין בסימון של העברית החדשה, אבל אין הוא מביא תיעוד לשימוש בפועל הארמי הזה בעברית במשמעות הזאת.

134 אין אצלו הערך **קִנְמִי**.

135 הוא ניקד **קִרְטוּט**, ולפי הכתיב המלא אצל עגנון, הוא מכוון יותר.

136 ראו, למשל, בבלי ע"ז מ ע"א.

137 מורשת, תשל"ח, מונה את **כדידה** כחידושו של עגנון (עמ' 85). אבל זו גזורה משורש הומונימי שממנו **כָּד** = 'כלי חרס' (ראו מילון בן-יהודה, בערכו, וכך גם במילון ההיסטורי).

138 כך ברוב כה"י והדפוסים. אבל בכ"י וטיקן 111: **מירפתן**, כלומר: 'מרעידות'; ראו Sokoloff, 2002, עמ' 1092.

שְׂרֵי טוֹבָה : אילו היה מתלוצץ בשרויי טובה (67) – הצירוף נבנה על פי היקרויות כגון : שהיו אומות העולם שרוין בטובה והן שרוין בצער (ספרי דברים מג <עמ' 99>). הוא בנוי כצירופי סמיכות אחרים שהתגלגלו מצירוף יחס, כגון **יציאת מצרים** (יצא ממצרים); **השכמת בית המדרש** (השכים לבית המדרש). נראה שהצירוף שלפנינו הוא חידושו של עגנון. ועל פי הדיונים בסעיפים הקודמים יש למנות גם את הצירופים **בית העיבוט וגרם ארצי**.

ז. מילים לועזיות¹³⁹

* **ציגרטא** (50, פעמיים) – יחיד; **ציגריות** (עמ' 11, ועוד) – בספרנו השימוש הוא בתפוצה משלימה, ולא מצאתי את הצורות **ציגריות**, **ציגריה**. בכתביו האחרים של עגנון יש היקרויות רבות של **ציגריות**. **ציגריה** לא מצאתי אצלו. השוו: **צוקר** (31), **צוקריות** (70).
* ואנשי חוצה לארץ אין להם **"געמיהט"** כאנשי אשכנז (59) – Gemüt. למילה הגרמנית הזאת יש גוני משמעות רבים. נראה שהמתאים ביותר מביניהם בהקשר הזה הוא 'תחושת רגישות, חוש לערכים רגשיים'.¹⁴⁰ נראה שלא מצא עגנון מקבילה מדויקת בעברית שתניח את דעתו, ולכן כתב את המילה הגרמנית, שהייתה ידועה – עם הקונוטציות שלה – לבני דורו דוברי הגרמנית.
* ומה יעשה **קלוב** הנוער (163) – ב-1922 השתמש כבר ישעיהו קרניאל במילה **מועדון**. עפ"י סיוון, חידשה איתמר בן אב"י.¹⁴¹
* **ליצטציה** אמריקנית (168) – 'מכירה פומבית'. מקור המילה בלטינית.¹⁴² היא נוהגת גם ביידיש במשמעות הזאת¹⁴³ (וגם באנגלית, בצרפתית ובפולנית).
* **היאפונים** (246) – ההגייה הזאת מתועדת בספרות תקופת ההשכלה. היא מבוססת על הגיית שם המדינה בשפות סלביות כמו רוסית, פולנית, צ'כית, שבהן בהברה השנייה יש תנועת o, וגם בצרפתית. ההגייה מבוססת על השם ביפנית: Nippon, Nihon.

והרי רשימה של רוב המילים הלועזיות (החדשות) הנקרות בספר, בלוויית הערות קצרות על מקצתן : פיינינדזי (29 ועוד הרבה, בפי איגנץ ; = pienedzy = בפולנית : 'כסף'); סחרין (31 – פעמיים); סמוט (=קטיפה; גרמנית – Samt; יידיש – סאמעט. ההברה הבלתי מוטעמת בעלת תנועה מרכזית בסוף המילה נכתבת לפעמים ב-וי"ו); אטלס (46; סוג אריג. נמצאת בספרות הרבנית. אבן-שושן מתעד מברנר ומעגנון. במאגרים מתועד ממנדלי ואילך. המילה נמצאת בפולנית, בגרמנית וביידיש. מקורה בערבית); "מי זה בא להנהיג כאן מודו"ת חדשות" (158); הגרשיים כדי להדגיש שזו מילה לועזית על אף צורך הריבוי העברי); פנטיזם (233); ראציונליסטית (234); שדה האספורט (235); מצאתי גם אצל סוקולוב, ז'בוטינסקי, שטיינמן ורבים אחרים באותה התקופה); הדזוינט (Joint); פוליטיקאי, פוליטיקאי (246); בלונדינית (255); קפיטל (282), קפיטליסטים (X2; 283); פיקנטית (286); פלרינה (302, 366 = שכמייה, מצרפתית: pèlerine); צירלי"ך מאנירלי"ך (305); 401¹⁴⁴ zierlich; manierlich = בעדינות; בקפידה); מודרניים (319); פרופינציה (328) = פּרופּינצְיָה, מפולנית: propinacja, הזכות לייצר או למכור יי"ש); קשוני"ץ קטכ"ת (338) = כומר קטכיסט המלמד את

139 על הלעז בכתבי עגנון בכלל וב"שירה" בפרט ראו אצל קדרי, עמ' 118–120.

140 אני מודה לידידתי קורדליה הסטרמן על עזרתה בהבנה המדויקת של המילה הזאת בהקשרה.

141 ראו סיוון, תשכ"א; תשכ"ו, עמ' לט.

142 Lewis & Short, 1879, ערך lícitātio.

143 Weinreich, 1977², עמ' 567.

144 בהיקרות השנייה מנירלי"ך, בלי אל"ף.

יסודות הנצרות הקתולית); לויטננט (338); פורוצניק (338 = קצין בדרגה נמוכה)¹⁴⁵; קפיטן (338); טלגרמא (363); יופא (364; = מעיל עליון)¹⁴⁶; תכניקה¹⁴⁷ (367); סרווס¹⁴⁸ (388; 403); קהוה x2 (ולא קפה; 394); אדיו (410); ברכת שלום לפְּרָדָה, שמקורה בלטינית. נוהגת בשפות הרומניות, אבל [מעט?] גם בפולנית).

ה. השימוש במילים הלועזיות שבספרות חז"ל¹⁴⁹

* לא הניח לעצמו אפילו **אוקיא** של כסף (14) – הצורה הנפוצה של המילה השאולה הזאת¹⁵⁰ היא **אונקיא**. לצורה הנדירה שבחר בה המחבר יש תיעוד בשמות רבה, ברש"י, והשתמשו בה גם כמה מסופרי ההשכלה.

* אלא שצריך הסוחר להזהר שלא יתפס בסחורתו, שהיא **מנפול** (31) – המילה הלועזית **מונופול** שגורה בלשונו¹⁵¹ אבל במשנה (דמאי ה, ד) ובירושלמי (דמאי ה, ד >כד, <ד) – גם בגרסת הדפוסים – צורתה **מנפול**¹⁵².

* שר האלף שבגונדה שלו (51; וגם 122).

המילה מובאת במילונייהם של גור ושל אבן-שושן. לעברית הגיעה מהארמית של התלמוד¹⁵³ במשמעות 'קבוצת חיילים, גדוד', כגון בברכות נח ע"א. ונמצאת בכתביהם של סופרים בני דורו של עגנון.

כסא של **פלוסין** (58) – במשנה יומא ג, ז ובירושלמי יומא ג, ז >מ ע"ד<: **פלוסין**, במשמעות 'אריג יקר שמוצאו מפלוסיום שבמצרים'¹⁵⁴. כאן הכוונה לקטיפה.

* ועושה את חלל חוטמו כמין **סטלא** (118) – 'גיגית'; שאולה מיוונית - σῆλα¹⁵⁵. במאגרנו המילה הנדירה הזאת מתועדת בספרות חז"ל פעמיים בלבד (בספרי זוטא ובירושלמי).

* וקול **סלפידים** של הלגיונות בפיו (241) – מקורה של המילה יווני - σάλαπιξ = 'חצוצרה'. היא נקריית בירושלמי ובמדרשי אגדה בכמה צורות: **סלפינגס** (זו הקרובה ביותר למקור היווני), **סלפידס**, **סלפינוס**, **סלפירס** ועוד.¹⁵⁶ עגנון מביאה גם בספרו "ימים נוראים", במובאה מפסיקתא דרב כהנא (עמ' צג).

מקורות

חיבורי עגנון שהוזכרו

אחות, *הפועל הצעיר*, ד, (2–1), תרע"א.

תשרי, *הפועל הצעיר*, ה, (5–1), תרע"ב.

145 אני מודה לידידי ד"ר אלכסיי יודיצקי על עזרתו בפענוח המילים בפולנית.

146 ראו Harkavy, 1910, ערך **יופע**.

147 לכתוב בתייו השוו למלון לְמִנְחֵי הַתְּכִינָה, תרפ"ט, של ועד הלשון.

148 ברכה מקובלת בכמה שפות סלאביות, גם בהונגרית; וגם באזורים מסוימים בגרמניה.

149 גם בסעיף זה יוער רק על הנדיר והמיוחד.

150 יוונית ולטינית; ראו שובל-דודאי, תשע"ט, עמ' 43.

151 והיא קרובה יותר למקור היווני: monopoles; ראו שובל-דודאי, תשע"ט, עמ' 107.

152 וכך נקט גם הרמב"ם במשנה תורה.

153 במקורה היא פרסית; ראו Sokoloff, 2002, עמ' 269.

154 Krauss, 1899, עמ' 446.

155 שובל-דודאי, תשע"ט, עמ' 115.

156 ראו אצל שובל-דודאי, תשע"ט, עמ' 117.

ימים נוראים, ירושלים ותל אביב תשי"ז.²

סיפור פשוט, על כפות המנעול. בתוך: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ג, (עמ' נה-רעב), ירושלים ותל אביב תשי"ב.

אורח נטה ללון. בתוך: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ד, ירושלים ותל אביב תשי"ב.
תמול שלשום, בתוך: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ה, ירושלים ותל אביב תשי"ב.
עד הנה, בתוך: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ז, ירושלים ותל אביב תשי"ב.
שירה, ירושלים תשל"א.

לפנים מן החומה, ירושלים תשל"ה.

בחנותו של מר לובלין, ירושלים ותל אביב תשל"ה.

מילונים ופרסומים מדעיים

אבינרי, י' (ת"ש). היכל רש"י, א: מבוא; חדושים; צרופים. תל אביב: הוצאת המחבר.

----- (תשכ"ג). יד הלשון. תל אביב: יזרעאל.

אבן-גינאח, י' (תרנ"ו). ב"ז באכער (מהדיר), ספר השרשים... חברו בלשון ערב ר' יונה בן גינאח והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תיבון. ברלין: איטצקאווסקי.

אבן-שושן, א' (תשכ"ו-תשל"ל). המלון החדש. ירושלים: קרית-ספר.

אברמויץ (אברמוביץ), ש"י (מנדלי מוכר ספרים) (תרכ"ב-תרל"ג). תולדות הטבע. ליפסיה.
אהרנוביץ, ח' (תשל"ט). עברית לכל רגע. חיפה: יעבץ.

אורנן, ע' (תשנ"ו). מילון המילים האובדות. ירושלים-תל אביב: מאגנס ושוקן.

אלקיים, ש' (תשמ"ג). מינם של שמות העצם במשנה עפ"י ההתאם התחבירי. עבודת גמר באוניברסיטת בר-אילן.

אפשטיין, י' (תשי"ז). הגיוני לשון. תל אביב: עם עובד.

בהט, י' ורון, מ' (תשל"ג). נְדִיקָה: תיקוני לשון ושיפור הסגנון. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

בירנבאום ג' (תשע"ט). הערות על לשונו של עגנון אגב קריאה ב'תמול שלשום'. בתוך: ש' פנחס-כהן וד' יעקב (עורכים), על יד יחיאל: קובץ מחקרים ומאמרים מוגש ליחיאל קארה עם פרישתו

לגמלאות (עמ' 31-54). קרית-אונו-קדומים: מכון מש"ה ומפעל משנה תורה.

בנדויד, א' (תשכ"ז-תשל"א). לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב. תל אביב: דביר.

בן-חיים, ז' (תשי"ח). מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל. לשוננו, כב, 223-245.

בן-חיים, ז' (תשי"ף). עַת הָאֶסְף. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.

בן-יהודה, א' (תרס"ט-תשי"ט). מלון הלשון העברית הישנה והחדשה. ירושלים-תל אביב: מקור (ד"צ).

בר-אדון, א' (תשל"ח). ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית. ירושלים: מוסד ביאליק.

ברנר, י"ח (תרס"ז). מעבר לגבולין: שברי מחזות, ארבע מערכות. לונדון: גרוודיצקי.

ברק, ס' וגדיש, ר' (עורכות); תשס"ט). שפה קמה. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.

גולדשמידט, ד' (מהדיר; תשי"ל). מחזור לימים הנוראים, כרך ב: יום כפור. ירושלים: קורן.

גורדון, א"ד (תר"ף). לבירור רעיונו מיסודו. מעברות, חוב' תמוז-אב.

גושן-גוטשטיין, מ' (תשס"ו). תחבירה ומילונה של הלשון מהעברית שבתחום השפעתה של הערבית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

- גרזובסקי (גור), י' (תרצ"ה). *מלון השפה העברית*. תל אביב: דביר.
- דודזון, י', אסף, ש' ויואל י' (תשי"א). *סדור רב סעדיה גאון*. ירושלים: מקיצי נרדמים.
- הופמן, ד"צ (מהדיר; תרס"ח). *מדרש תנאים על ספר דברים*. ברלין: איטצקאווסקי.
- החלטות האקדמיה בדקדוק: *המזכירות המדעית* (תשע"ד). ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.
- הנמן, ג' (תשי"ס). *תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה רוסי 138)*. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- הרכבי, א"א (תרמ"ה-תרמ"ז). *תשובות הגאונים, א, 4*. ברלין.
- ויס, ר' (1982). *בשוט לשון*. ירושלים: קרית ספר.
- זליגר, י' (תרע"ג). *הרצל. בת-קול, כה*.
- ילון, ח' (תשכ"ד). *מבוא לניקוד המשנה*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- כנעני, י' (תשי"ד-תשמ"ט). *אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, 1-18*. ירושלים-תל אביב: מסדה.
- לעווניזאהן (לווינזון), י"ב (תר"א). *שרשי לבנון*. וילנא: זימל.
- לינדא, ב' (תקמ"ט). *ראשית למודים*. ברלין: דפוס חברת חנוך נערים.
- מאגרים: *מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית*.
<https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx>
- מורשת, מ' (תשל"ו). *הפעיל ללא הבדל מן הקל בלשון חז"ל (בהשוואה ללשון המקרא)*. בתוך: *ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן*, יג, (עמ' 249-281). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- (תשל"ח). *ש"י עגנון כמעשיר המילון העברי. לשוננו לעם, כט, 67-100*.
- (תשמ"א). *לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים*. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- מזיא, א"מ (תרצ"ד). *ספר המונחים לרפואה ולמדעי הטבע: רומי-אנגלי-עברי, בעריכת שאול טשרניחובסקי*. ירושלים: מרגלית.
- מירקין, ר' (תשס"ה). *מאוצר המילים של עגנון. אקדס, 28, 3, 7*.
- מלון למַנְחֵי הַתְּכִינָה*, תרפ"ט. תל אביב וירושלים: ועד הלשון העברית.
- מנצור, י' (תשכ"ט). *עיונים בלשונו של ש"י עגנון*. תל אביב: דביר.
- משנה כ"י קאופמן A50 (תשכ"ח), מהדורה פקסימילית, ירושלים.
- סגל, מ"צ (תרצ"ו). *דקדוק לשון המשנה*. תל אביב: דביר.
- סיוון, ר' (תשכ"א; תשכ"ו). *על חידושי מלים*. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית [מכיל: לשוננו לעם, יב (תשכ"א), עמ' 33-77; יז (תשכ"ו), עמ' 175-234].
- (תשכ"ח). *מחיי המלים. לשוננו לעם, יט, 163-169*.
- קאהוט, ח"י (1878-1892). *ספר ערוך השלם, א-ח*. וינה: מנורה.
- קדרי, מ"צ (תשמ"א). *ש"י עגנון רב סגנון*. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- קוטשר, י' (תשפ"ג?). *מילים ותולדותיהן*. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.
- קמחי, ד' (1847). *ה"ר ביזנטל ופי לברכט (מהדירים), ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי*. ברלין: ג' בתגה.
- קראכמאל (קרוכמל), נ' (1851). *מורה נבוכי הזמן: ספר מורה אמונה צרופה ומלמד חכמת ישראל*. למברג: י. שניידער.
- רשף, י' (תשס"ב). *'בתשובה למכתבו מיום...': צורת הכבוד בלשונם של דוברי העברית בתל-אביב*

בתקופת המנדט. בתוך: שי יזרעאל (עורך), מדברים עברית – לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל [תעודה, יח], (עמ' 299–327). תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב. שובל-דודאי, נ' (תשע"ט). גלוסר המילים השאולות מן היוונית ומן הרומית: במקורות היהודיים הבתר-מקראיים. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית (פרסום פנימי). שעוועל, ח"ד (מהדיר; תשמ"ב). פירושי רש"י על התורה. ירושלים: מוסד הרב קוק. שרביט, ש' (תשנ"ט). כוחה של גרירה בעברית לתקופותיה. בתוך: שי שרביט (עורך), מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה: מוגשים למנחם צבי קדרי (עמ' 113–132). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

Brown, F., Driver, S. R., Briggs, C. A. (1907). *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* [= BDB]. Oxford: Clarendon Press.

Gesenius, W. (1910). *Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch, 2nd English Edition, Revised by A. E. Cowley. Oxford: Clarendon Press.

Harkavy, A. (1910). *Yiddish-English Dictionary*. New York: Hebrew Pub. Co.

(<https://www.cs.uky.edu/~raphael/yiddish/harkavy/index.utf8.html#yiy>)

Jastrow, M. (1903). *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. London: Luzac.

Krauss, S. (1899). *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 2. Berlin: S. Calvary.

Levy, J. (1924²). *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim, 1–4*, Berlin-Wien: Benjamin Harz.

Lewis, C. T. & Short, C. (1879). *A Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.

Sokoloff, M. (1990). *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*. Ramat Gan: Bar Ilan University.

----- (2002). *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*. Ramat Gan-Baltimore-London: Bar Ilan University-The Johns Hopkins University.

Weinreich, U. (1977²). *Modern English-Yiddish Yiddish-English Dictionary*. New York: Schocken.